A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 180 Subject Language.

Name of MSS लृकारार्थ प्रक्रिया Lṛkārārtha prakriyā

Author

Period Not Available Folios 53

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios - -

180

व्याकरणगुटी:

180

पृ० 126

स॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ ण्यंतप्रक्रिया धातोः प्रेरणे प्रयोजकः प्रेरकः स्वचे
तनाचेतनसाधारणेन विवक्षितः स च क्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपः देवदत्तः
पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरू
पः तस्य व्यापारः प्रेरणा भवत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेरणा सा णिजर्थः धातोर्णि
च्प्रत्ययः स्यात्प्रेरणार्थे न तु परिदेयातोः प्रेरणा न भवति लोट् च यथा चेलाटस्य पर्या
प्तता स्यात् तन्नस्वरांनीष्टत्वेनाभवानीनिवक्तव्ये इष्टत्वं पनीति जिप्रयेनापि प्रयुज्य
नेति चेन्मैवं तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपादितायाः प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सामान्य
यस्यार्थः प्रयोज्यानुपादिताया प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थः इत्युभयोर्भेदः उक्तं च हरि
णा माभवस्तु ते प्रैषप्रकारादि लोडादि विधीयते स क्रियस्य यदाश्रयः तदा स्वविषयोऽसि
वः भवन्तं प्रेरयति नियुक्तेरितत्तः भेरसमभयपदं भावयेत भावयन् ।

भावयतो अभावयत् अभावयत कास्यादिप्रत्ययादित्याम् भावयांबभूव भाव
यांचक्रे णेरनिटीति लोपः भाव्यात् भावयिषीष्ट भावयिता भावयिष्यति भावयि
ष्यते अभावयिष्यत् अभावयिष्यत श्रुङ्. सयोः २ उवर्णाभ्यासोकारस्येत्वं पवर्गयणज
कारेष्ववर्णपरेषु परतः द्वित्वरूपं उतः इः न भवति अवर्णपरोयमोस्ति अवर्णपरास्तु
यणजेषु परेषु किं ऊर्णोनविषति अभूमनाया णेरङ्. द्विश्चेति श्रिङ्. मृङ्. वयने अ
मीमवत् पुमिश्रणे श्रिङ्. मृङ्. वयने अमीमवत् पुमिश्रणे अपीपवत् हलोहे अ
रवत् लूञ् छेदने अलीलवत् नुगतौ मीमांसायां च धातुः अनीनवत् स्रवतिशृणो
ति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनामङ्. सयोः एषामित्वं वा वर्णपरे यणि परतः पुरे
स्रुगतौ असिस्रवत् असुस्रवत् उगतौ शाङ्. सूङ्. च्युङ्. गतौ अन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशौ परः अवर्णपरो ऽक
श्रकषति अपिप्रवत् अचिच्यवत् अनानत ज्ञिः स्वाद्यर्थे ज्ञानाज्ञानोर्ज्ञिस्यात्स्वरेण

सु॰
२

अपवादत्वाद्ध्रस्वाद्यपि न णेरिति णिलोपः चोरयति अटि. लघोरुपधस्येति ह्रस्वः लघोर्दी
र्घः न च स्थूलोपिसाङ्क्षरीर्घयोरप्यसंभवः अचुचोरदित्यत्र रूपस्याउच्यते अङ्ङादि म
ण्यन्ते निमित्तत्वेनाङ्‌आश्रयणात्तासंभवः द्वेनोचत्रन् निति णिति च प्रत्यये च परे न द्यान्तः व
न्तद्यानकः वृणान्निति किंदत्ताशटेरयान्तोन्तोम्नोशटेम्नौतोन्तदेशः स्यात् ननु यान्तोशा
तयति गाः शादयति गोविंदः गमयतीत्यर्थः कथान्तो अस्मात्ततान्तोम्नोपुगित्यन्तरे
गत्वादादैपुक् पश्चाद्गुणः प्रक्रियाः पुगागमे परे गुणो भवति अर्पयति लुङि. स्वा
देपरश्च्यापिस्याद्धि ने णेरिति णिलोपे च आर्पिपत् उदात्मदाने अङि. लघाविति ह्रस्वे
इस्वे च हलन्ते लघोर्दीर्घो दीर्घ इति दीर्घत्वे अदीदपत् ङ्‌यान्नयारणादौ अदीदपत् छाग
तिनिहतो यान्तोन्नाविति पुकि स्थापयति तिष्ठतेरप्युपधाया इत्वं तिष्ठतेरुपधाया इत्वं
स्यात् अङि. प्रत्यये स्थापीत्यत्र यान्तत्वे तत्वे च अतिष्ठिपत् तिष्ठतेरिति स्थियानिदेशः यङ.

२

लुकि निवृत्यर्थः तेन यङ्लुकन्तात् स्थापेर्णिलुङि । अतिष्ठिपत् पादेषुं कण्ठेषु कलौ
वेश्यापाने लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया पारतेर्णाविति नेष्टगुट्स्या
ते तत्सूत्रत्पालयतीति निरूपं शानन्तूकरणेऽक्लोकेदने घ्राश्रन्तकर्मणि । हन्तस्यहोये
क्लेन्नत्सवरणो वेन्तं तेन तन्मतानेपाययति पिबतेरङि । पूर्वस्याकारस्योपधालोपश्चापि
वेतः पूर्वरूपस्यत्वमन्तरङ्गत्वात्सोपधायालोपश्चस्यात् । श्रोडि परेणाविति त्वरपापश
हृस्वदित्वे ह्रस्वादेशो बत्वमन्तरङ्गाकारलोपश्चाप्हे लोपित्वादत्वदीर्घयोरप्रामा
वित्वं शापयति । अपीशायत् । क्षापयति । ह्रस्वाभावात्तु दीर्घः । अविक्ष्मपत् क्षाप
यति अक्षीपयत् । ह्लापयति । ह्रूयतेः पूर्वस्याङ् । सपरेसंप्रसारणे पूर्वभावश्च ह्वेञः
संप्रसारणं पूर्वभावश्च स्यात् । श्वङ् । श्वोपरीयस्यात्तु सः । सोऽङ्परः तस्मिन्नेपरे ह्वयी
त्यत्र पूर्वसंप्रसारणपूर्वभावे च कृते नेहअनस्पीहवादेउ नरन्तह्वेशो आवादेशे च कृते

सु॰
१

नेकरणारणोतिह्रस्वेलवणारितिदीर्घेवग्रजत्दवतह्रस्वाभावेग्रजत्दावत् पातेर्णौलुक
लुगागमः गानेनौ पुगिति पुकोपवादः लुगागमस्य पुक निवृत्तिरेव फलं पालयती
हपस्य पालरवणो हि तिपान्रपिमिहेप्रयोजकात्स्मयेनोस्मयतेगानेस्मयजनकः प्र
योजकश्चेत् स्मिङ. श्चावेस्यात्नौपरे भीस्मिभ्यां त्यंताभ्यामात्मप्रयोजकाच्चेद्भयस्मयो
भयस्मयोर्जनकः प्रयोजकश्चेत् त्यंताभ्यां भीस्मिभ्यामात्मनेपदं स्यात् स्वेभयस्म
यग्रहणाद्यात्तर्थोपलक्षणार्थं भियश्चात्तत्र भावेपुक्नौ हेतो श्चेद्भयं भयजनक
प्रयोजकश्चेत् भियो वाश्चाकारः पुगागमश्चस्यात्नौ ञिभी भये इत्यस्यात्तेनात्तेयातो
जाविति पुकि च मुंडो भापयते भीषयते जटिलो विस्मापयते प्रयोजकाद्भयस्मया
विस्मकेनेदं कुं चिकयैनं भापयति हेतोर्णौ पो वा हेतु हेतुस्य वा णकारः स्यात्नौपरे ह
हवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च हपविमोहने शं नेट वा टिकस्य यात्तनामनेकार्थत्वात्

३

जन्मनि हृस्वोनीतसूत्रेणछार्थे कस्मात्मध्ये उपधायाः स्वर्णो स्येति ह्रस्वः ङावेऽङि लघो
र्ह्रस्वेति ह्रस्वः पूर्वस्य कारस्य लघोर्दीर्घः इति दीर्घत्वे रूपं गोलसति त्व च अवीवृध
पत् हृस्ववर्तने अवीवृतत् स्वज्ञ्र पश्चढो अमीमृजत् पतेः स्रेनष्ट इति इति हृस्त्वोऽमी
माजेत इइ कीजीनामात्वमेोरइ अध्यापने कीज द्वयो विनिमये जिजये अवि
क्रपत् अजीजपत् अइ सपरेजोइङ्गोगावा अध्यजीगपत् पतेः स्वगादेः परइति पिश
शाहृस्वदित्वे अध्यापिपत् इत्यादीशाहे उदेव उत्पत्ती त्वादी नोपकण्षाय
कोनाक्षीलज्ञायां स्त्रीवरणे गोइ त्ये कृपीशाहे उदेचत्वादीशाहे उदेचत्वादीवि
पूनत्वे यवयोर्वसेह कारे वलोपः यकारवकारयोर्लोपः स्यात् वस प्रत्यादारे हका
रे च उपधायाः दीर्घः इवत्वे रूपं यारूज्स्यातम्मौ हृषयति उपवेकल्प दिवादिओ किंदा
पः वाचिन विरागे चित्ती संज्ञाने इत्यस्माकः विंति वियोगाः प्रीतिता हृषयति रोषय

स्रु॰
५

त्निवावितंकामः वित्तंइच्छातिह्यानसंख्यादेरीविरक्तंभवतितनत्र्यपुंक्तेरश्वाथेः स्फायोवः
स्फायोवत्वस्मान्नैषोपरे प्रत्ययद्वइयमेस्वरादेः परत्वनिदिशहस्वद्विते श्रीदिउत स्त्रवेश्ना
यो श्रीविचत पयहेत्वोउपधायोद्रूसोंहित्वान्यागेवभवतिनतोपिशहस्वाद्वित्वेमाभवा
नैरिप्यनउंदीत्नोदनेशहस्वाद्वित्वे श्रीदिटत उचश्राजेवेउपदेशोदकोगपधायाद्वित्व
विषयस्वरात्परइतिनिषयात्निशहस्वद्वित्वहृतेननतोनिपातनादस्थवः द्राकृत्स्रा
योप्वमपधाह्रस्वः तेनोपिवेश्लेव श्रादिदपत इमिलभोः स्वेरनुमतत्वपुलिटोः
स्वरेकि श्रारंभ्य अप लिटोकिरभतेरभे रभराभस्यइलभइलभपशामोश्ररंभत
द्विगतोहहोवश्वांतद्विनोतोरिति सूत्रेणत्वाद्. न्यक्तेचेत्वंन श्रजीहयत स्पर्शविना
योश्रद्ि लघावितिह्रस्वः सरप्रवरेतिशवस्मात् श्रसूस्मरत टचिदारणेश्रशीघश
वंस्मात श्रददरत तपरत्वसामर्थ्यात् श्रत्नलघोनेदीर्घः वेष्टिचेष्टोः श्चस्यात्वंच

५

ढि. अनयोः स्थाने वा स्यात् ङ. प्रत्यये परे वेष्ट वेष्टने चेष्टायां भ्राजृ दीप्तौ भ्राज
भासेत्यादीनां वा उपधाह्रस्वः अबिभ्रजत् अबभ्राजत् अबभ्राजत् कण रण भ
ण श्रण लुप हेठ ङ्ज वा णौ लोटि लोपिनां वा ह्रस्वः कण निमीलने रण श
ब्दे भण शब्दे श्रण दाने लुप्ल छेदने हेठ विबाधायां ङ्ज स्य ह्रस्वो या शब्दे वा णिच्य
तः शब्दे लटे पति चाने लुप्ल छेदने लोपीति स्यतनिर्देशः लोपीति पाठान्तरं लु
प्यस्य यावाचि अचीकणत् अचकाणत् अपीरणत् अररणत् अशिश्रणत्
अशश्राणत् अलूलुपत् अललोपत् अजिहिठत् अजिहेठत् ओपेः संप्रसार
णमङि. णिश्वपश्वयेत्यंत स्यास्य संप्रसारणं स्यात् ङि. इदं संप्रसारणोत्तरं हि त्वं श
शूशुपत् श्वयतेर्ण्यंत स्य संप्रसारणं वा ङ स्योः संप्रसारणाश्रयं च कार्यं बलवदि
ति वचनात् ह्रदैः पूर्वं संप्रसारणं लघ्वन्ताद्दीर्घः अशिश्वयत् अशूशवत् जि

अनेन रूपं यथापारङ्गादि॰ ञापीत्यस्मात् एवं वास्यात् अङ्गिः परे ततो हितादि सिध्यतेरहलौ
किकेर्थे स्वरस्यात् जोरद्धिः किभवः ऐहलौकिकः तस्मिन् ऐहलौकिके सिध्यते स्व
रस्यात् एनो अत्रं साधयति निष्पादयतीत्यर्थः सिध्यतेरितिपनिर्देशात् भौवादिक
स्याग्रहणं ऐहिलौकिके किं तापसः सिध्यति तत्वं निश्चिनोति तत्वनिश्चयात्मविष
यकः सच परलोकेषु ज्ञानं ततः प्रेरयति सेधयति तापसं तपः लुङ् असीसिधत् आत्म
भावे असीसिधत् प्रजनेर्वीयते स्तनं वा जो वीगतिप्रजननादौ आदादिकस्य पक्षका
निर्देशः अन्ये केचित् प्रेतयन्ते वेतेरिति वक्तव्ये पक्का निर्देशात् व्येञोपि ग्रहणं त
स्यापि यकि संप्रसारणे वीयात् नास्य मानं रूपं तत् अन्तोदययोरपि प्रजने र्थे आत्वं वा
तत्त्वात्वे तदभावे च पयपिब्येनः व्यापयतीतिरूपं तत्ल्यपादेर्शिति रिपुको यवा
दत्तयापुग्विधानात् तथापि म्यन्तात् क्विपिव्याः व्योव्याः अन्नाभावपत्ते व्याये

व्याप्यः इत्यास्ति विशेषः सूत्रे विभाषाविधानसामर्थ्यात्तदेतोपि संध्यत्त्रगाण्णीभि
त्वाद्वन प्रवर्त्तते गतोजो पुमोतिपुक्त्वायपयति प्राप्ताभावे वाययति गाः प्रेरो
वानः गर्भमादयतीत्यर्थः इणोवागमिरवोधने इणो गमिस्याद्वाजो प्रबोधयम्भेः
पौमुजीगमत् वोधने तु प्रतिपूर्वस्य णोत्तानार्थता स्वराद्देः परइति निसहित
स्यादित्वमत्पापियत् हटचेष्टायां चटाद्यो मितः तत्फलं तु मितां ह्रस्व इति ह्रस्व
त्वे मितांम्यंतानां मिति णौ मिच्चवादीर्घ इति चवरज्यं नावचटादयः षितस्व षित्स्या
जनेन तु षिद्भिदादिभ्योङ् इत्यङ् आवतः स्त्रियामित्यापते चटाव्यथेनापादिश्रवसिद्धेव
चटयति कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादि स्फुरणात चटसंचाने इति चौ
रादिकस्य हूब्य यत्तु स्वसंचलनयोः प्रविव्यथत् प्रथ प्रख्याने अपप्रथत् स्पृ
ह नेरेति पूर्वस्यान् प्रसविस्तारे अपिप्रसत् अलत्रु वान्नदीर्घः मद मर्दने अमम्र

स०
६

दृतस्सरद्दत्वरेतिपूर्वंस्यात् सवर्विद्रावणो अविसंवदत् नित्वगांसंभ्रमे अतत्वरत् स्सरद्द
त्वरेतिपूर्वंस्यात् घटादयोमितः घितादङ्. त्वराज्वरयोगे अजिज्वरत् रुप्रत्यये अज्वारि
अज्वारिणामप्रत्यये ज्वरं ज्वरं ज्वारं ज्वारं नटन्नृत्तोगात्रविक्षेपमात्रेन्नृतिः अनीनटत्
चकतसैमो अमस्तसैमो अपणतसिमात्रेमितत्वपरस्मैपदमात्रेव अचीचकत् लगेसंगे अ
लीलगत् ज्वलदीप्तौ अजीज्वलत् ज्वलादेणिइतिणप्रत्यये ज्वालः स्मरआध्याने उ
त्कंठाश्वेकंस्मरणमाध्याने हमये टाणंतप्रेरयतिदरयति भयादन्यत्र दारयतिके
चितत्वचटोटोस्मरद्दत्वरेतिसूत्रेद्वह्विकल्पविधायकेदयदणामनर्थकंस्यात् न्ननये
नयादन्यत्रनारयति श्रायाकेश्रपयतिविक्लेदयतीत्यर्थः पाकादन्यत्रश्रापयतिस्वे
दयतीत्यर्थः मारणतोषणनिशामनेषुज्ञामित् पक्षेवार्थेषुज्ञानातिमित् शम
आलोचनेइत्यस्यणिच्यन्नवान्निशामनेचात्पत्तानमितिमाधवः ज्ञानमात्रमित्

६

न्यनिशाने ष्विति पाठांतरं निशामनं तीक्ष्णीकरणं पशुं संज्ञपयती मारयतीत्यर्थः
विस्लं विज्ञपयति संतोषयतीत्यर्थः प्रज्ञपयति रूपमाधवमते दर्शयतीत्यर्थः म
तांतरे त्त्वेवायपयतीत्यर्थः प्रज्ञपयति तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः कथं तर्हि विज्ञापकाभर
षुसिद्धमेतीति ज्ञापयपत्याचार्यं इति चात्र ज्ञाधातोर्मैं मित्वात् ह्रस्वेन भावितव्यमिति
ह्रणमाधवमते चानुपत्ताने मित्वाभावात् ज्ञानमात्रे मित्त्वमिति मतेन ज्ञानिर्यो
गे इति वा गणादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् होध्यं कंपने चलिः चलयति शाखां कं
पनात् अन्यत्र शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थः इति स्वामी सूत्रे चालयति
त्यपतिरित्यर्थः मदी हर्षग्लेपनयोः मदयति हर्षयति ग्लपयति वा दैन्यं करोति
त्यर्थः अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ध्वनिः शब्दे ध्वनयति घं
टां अन्यत्र ध्वानयति स्वभावतः सम्यक् चारयतीत्यर्थः जनीजृषक्नसुरंजो मंताश्च

स० ७

निग्रहे भौवेरनयोर्वयोरादौ नो नस्य ह्रस्वगणे दीर्घौः रयोपि दिवादयः रंजरागे देवादिका
भौवादिकाश्च अमंताः क्रमिगमादयः ज्रूषितिषिन्निर्देशाज्ज्ञीयते ग्रदणं ज्ञरणे तस्य
नाशयति रंजेर्जैर्जो अस्य रमणे न लोपः रंजेर्नस्य लोपः रंजेर्नस्य लोपः स्यात्तेनोपरे
श्री एवेदं रंजयति मृगान् ग्रन्थ रंजयति पक्षिणः शमदमउपशमे देवादिको
अशीशमत् अदीदमत् ज्वल ह्वल ह्मल चलनमामनुपसर्गोद्वा ज्वल दीप्तौ ह्वल ह्मल
संचलने इति धातुगणे पूर्वं च घटादौ पठितत्वात् नित्यं मित्त्वं प्राप्तमत्रानित्यं शमिविभाषया
उपसर्गेत निर्मितं प्रज्वलयति कथं तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति ग्लेनतात्
नाम्नो निर्दिष्ट करणो इति ज्ञेयो वा कथं संक्रामयति विश्रामयति इति चमोनस्य मित्त्वे
न ह्वलिरिति हृत्दिनिषेधात् वनिः क्रमः श्रमः इत्येव भवति नतु क्रामः श्रामः इति श
वोक्तसमाधानस्यात्र संभावात् पृथक् प्रश्नः शणु वेनेनाभ्यां क्रमश्रमाभ्यां स्वार्थे

७

णि॥ क्रामश्रामश्शोह्रोस्त्रीह्नूनयतांभ्णोनाम्नोर्द्दिटिति नि प्रत्यये संक्रामयति विश्रा
मयति ग्लास्नावनुवमांच अनुपसर्गाद्वेमोमित्वा स्यात् श्राघयोरश्रामेचैनेघटा
दिनाञ्चामेवमेरमेतन्नान्त्व शमेविभाषा ग्लापयति ग्लपयति स्नापयति स्नपयति वा
नयति वनयति वामयति वमयति नकम्यमिचमां अमन्तान्तानाममितमेषां न
स्यात् शाम्यतेर्द्दर्शनेमित्व निशामयति रूपं अन्यत्र प्रणाणयनोति शमयत्यपूः कथा:
कथंतर्हि निशामयतन्तुस्मतिं विस्तराद्दत्तामेमति इत्यत्र शामस्वालोचनेइतिचौरा
दिकस्यैव धातोर्नाम्नेकार्थत्वात् श्रवणोहूतिः यथाशाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ
दर्शने प्रयुज्यते तथा चवुरादि शमयतेरपि श्रवणो भविष्यतीति यक्ततिभोजनन्तो
स्वमित्रयम ३ परमेरस्यं यान्तभोजनेमित् अन्यत्र तेन श्राणामयति द्रावयति व्या
पारयतिवन्यर्थः भोजनेनुयमयति ब्राह्मणान्भोजयतीत्यर्थः स्वदिरवपरिभ्यांमि

त्र झटादित्वात्सांगितं श्रवसत्वादत इच्छतेस्तृतीयो द्विः तृतीयव्यंजनस्येति पत्वे षका
रस्येति द्वित्वं ऐछियत स्वरादेः परइति षत्वे षकार एव पूर्वं श्रूयते दशादिशेषात् तृतीयद
स्य पत्वे षस्य द्वित्वे वारयिते इदं द्वितीयस्वरादेः परइत्यपवादत्वेन सात्तेप्रवर्तते इच्छायांक
र्मेनियतत्वादिषिकर्मेति लुवंयातोः प्रमयविधानादर्थत्वेते न इषिकर्मार्थवाचकाधातो
रिच्छायामप्रत्ययः स्यात्तत्र मत्वर्थिकः साध्यावस्थायाः क्रियामाद् सच लौकिकवाक्ये
प्रयुज्यते केवलस्य धातोः प्रयोगानर्हत्वात् अलौकिके तु धातुमात्रं प्रयुज्यते तत्र मः कथ
लोपइति नाशंक्यं आत्मशब्दस्य स्वशब्दपर्यायः संबंधसामान्ये षष्ठी आत्मनः स्वस्य स्यर्थः
स्वशब्देनेषः कर्तैव गृह्यते इतिस्यत प्रक्रिया । इच्छायामात्मनःमः इच्छायाः क्रियात्वप
त्वेन कर्तारं विनानुपपन्नत्वात्तेन शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुरित्यादौ सोन द्विस्य स्यष
यत्वात्तस्य धातोर्द्वित्वं स्यात् चुःमे उष्ण आचेतिद्वन्स्मानतुः सोत्रं पंक्तिस्वरवर्णाविको

ताभ्यां यदिगुदिभ्यां च सन्यनेट् ग्रहेर्नित्यं गुहोर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोयं भूसत्ता
यां सन्प्रत्यये द्वित्वं चक्रसे षत्वे च बुभूषति नानिटि सेन यदयस्य सोः निटस्तस्मिन्से इ
त्यस्य विशेषणं बुभूषेत बुभूषतु अबुभूषत कास्यादिप्रत्ययादाम् इत्याम् बभू
षांचकार बुभूष्यात् स्मिसनाम्सस्ययामिटितीट् बुभूषिषति अबुभूषिष्यत् बु
बुभूषीत् तृ प्लवनसन्तरणयोः ॠतइरितीर् योर्विहसरूनिरी दीर्घः तीरितुमिच्छतितीती
र्षति गुहू संवरणे सन्प्रत्यये द्वित्वं दोढः इति ढत्वं षढोः कः सि इति कत्वं क्षिलान्वसर
तिषत्वं षत्वं स्थानामिद्धत्वादादिजवानामिति जत्वं जुघुक्षति सेदीर्घः स्थानस्यथातो
दीर्घः स्थानसन्प्रत्यये ग्रादौ दीर्घेस्तनतरः चिकीर्षति चिनोतेः सणादौकिर्वेतिकिः
चिकीषति सन्परोक्षयोर्जेर्गिरिति गिः सेदीर्घः इति दीर्घे जिगीषति पूञ् पवने पुपू
षति चुः सेः इतीट् नट् पचपाके पक्तुमिच्छति पिपक्षति पः से इति स्वरस्य आकारः पा

ॐ
सा॰ १९

पापाने पातुमिच्छति पिपासति मरीं हिंसायां यो हरिस्तस्य योविंदिसेरतिमुमूर्षति धृपाल
ललनादेशुश्रूषति भृभर्त्सनभरणयोः बुभूर्षति रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संकि
त् रुदमादश्च योद्देनेरेव ग्रहणं रुदविदमुषाणांयणामिवणौवणौपधादितिवि
कल्पप्राप्तेयदिस्वपिप्रच्छीनांतुसस्यकित्त्वस्यप्राप्तेवचने ग्रहगुणाभावः संप्रसारणं
च कित्त्वस्य फलं ग्रहादीमिति संप्रसारणं गृहीतुमिच्छति जिघृक्षति त्रिषप्रश्ये यज्ञा
यवृणाणामिति संप्रसारणं सुषुप्सति कृगरद्रदूफ्रदूप्रच्छिभ्यः सस्येट कृहिंसायां
म्हनिगरणे दृङ् आदरे धृङ् अवस्थाने एतेतदादौ प्रच्छतीप्सायां वृभ्यः सस्यसपस्य
ट विकरिषति वुः सेति निषेधेप्राप्ते विधान दृङ् हुनकरद्दंतानामितीरोदीर्घोनेष्टो
भाष्यकारेणानुक्तत्वात् जिगरिषति जिगलिषति गिरतेः स्वरेरस्य लोवेतिवा लः
मन्दातेत्वात्मने दिदरिषते दिधरिषति कथमदिधीर्षतिभोवादिकयोः धृङ् धृ

९

ज्ञोरिति गृह्णातामेदीर्घ इति दीर्घः। अततरइतीर योर्विदमेइति दीर्घे उहूयीषुय
ह्वामितिसंप्रसारणं हटविट्तिसस्यकित्वात् पिष्टक्लिषति अटभतो सिस्
योरदेर्घहलूलिरितवेति यमनेकस्वरादनुदात्तादितिनेट् सन्नोनपीतिसस्यतव
अतामिक्वति निवत्सति हनिङोःसेदीर्घः एकाङ्गनेहसुवः इति यत्वे जिघांसति
सन्नेस्वरादशस्यगमेदीर्घः इति वक्तव्ये तेन गच्छतेनेदीर्घः जिगसते समोगमृच्छीत्या
त्मात् संजिगंसते तेन इणादेशक इङंस्थाने योगामिस्तस्य दीर्घः स्यान इणादेशको रव
कर्मोक्तो जिगांसते तेन इणादेशक अधिजिगांस्यते इत्यादि अन्तरङ स्थाने उक्तव्या
ख्यय इङः सगमः इङो गमिःस्यान सप्रत्यये इङ अध्ययने मातात् वेवदान्त्सप्रत्यया
न्तर्वैयोथात्तस्तेनन्नत्वं मातादध्यात्मनेपदं स्यात् हनिङो इति दीर्घः अधिजिगांस
ते गमेमस्यैहनाति अग्नि किंइणागमो जिगांसते कर्मण्युपात् पः से इति सर्वस्यातःत

सू॰
१॰

षंत्र जिगमिषते इसि पक्षेस्वरस्येसस्यात् पूर्वस्य च लोपः अनहिसेदैप्शोषने दाणल
वने श्राभंणोविनाशाणदानेभ्वादौयं देङ् पालनेभ्वादावात् उद्दान्नदाने द्भादावाम्येदोः
वांलङनेदिवादौणयादाइयंधेट् पानेभ्वादौयं ड्याञ्नयारणादौ द्भादावाम्य अनयोधातू
परभगाभ्येस्य डुलभषप्रामौ शल्लृशक्तौस्वादौयं शकमर्षणौ दिवादावात्स्य पटगतो
पत्लृपतने डुमिञ्प्रक्षेपणे मीङ् प्राणवियोगे दिवादावात् मीञ् हिंसायां क्र्यादौ
वात्ये मामानेदिवादौये माङ् मानेद्भादौ दिवादौवात् मेङ् प्रणिदानेभ्वादावात् दो
दाणोः सस्तोनपौसस्यतः दित्सति दाञ् दित्सति धेट् धित्सति धाञ् धित्सति धित्सते
रभस्कोरितिसलोपः स्वमेचपाइतिभस्यपवं रिप्सते शक्लृ स्कोरितिसलोपः घत्व
शिक्षति शकशिक्षति शिक्षते पत्लृ पतततनदरिद्राभ्यः सस्येडाणभ्यः परस्मसपत्स
यस्यवाइड्भवति स्कोरितिसलोपः पित्सति इटपते यः सेड्निशेवस्यात् पिपतिष

१॰

ति डुमिञ् मिनोतेर्दयोस्सस्तोनपीतिसस्यतः मित्सति मित्सते माङ् मेङ् मित्सते मा
मित्सति आल्लव्यामो आमोतेराततः इः सेपूर्वलोपश्च आपेरात इत्वं पूर्वलोपश्च स्यात
मृगमये आप्तुमिच्छति ईप्सति अशभोजने अशेरनायोवासस्यापवादः पतेसिस्मते
तिसस्सेट् स्वरादेः परइतिशिसशाहस्य द्वित्वं रस्य इतिस प्रत्ययस्याचयवः अशिशि
षति ननु विस्तारे पततनेनिसस्यवेट् दरिद्रातेरनुष्यालोपः सो वस्यालोपेषने
वांदरिद्रिषति दंभितेपिभ्योसस्य वेट्पः सेइतिपूर्वस्यत दिदंभिषति इड्भावे द
भेरिर्धीप्सटंभः स्वरस्येतस्यात इश्च पूर्वस्यलोपश्च अतिदिइतिनलोपः आदिवाना
मितियत्वे धिप्सति पुंगतो मित्संतकोन्यनो ज्ञानानातिर्त्तपिपकारांतस्योगादिको वादंभि
पिष्पामितिवेट् निज्ञपयिषति इड्भावे नातिदिसेतीप्सनि इवनस्य पत्र सजापित्व
र्शगार्मस्मनिभ्यः सस्येडा इवंतेभ्यः स्यादिभ्यः सस्येडा स्यात दिवुक्रीडादौ सिसत्तासिस्य

सु.
११

पाम्मितीट् हिदेविषति इडभावेनानिटि सेइतिनगुणः वस्यानिटि सेडः यान्तोर्वस्य उवं
स्यात् अनिटि सेइवं डपुषति स्पृहेर्वो ग्रहित्रिमिछति स्वरादेः परइति पिस्स शाहस्यद्वि
वेश्चादिदिपिषति इडभावे स्पर्यरिनिटि सेडः यान्तोर्वस्य उतस्वरस्यइइहित्वलोपश्च
स्कारस्य रइयो विद्द सेइति दीर्घः एवं सिचपाकसानानत्रमितिनः इंत्सति मस्त्नपाके
इट्पत्ते मस्जो रस्यो रितिमक गयथोरिरिति हिद्वं विमर्जिषति अरभावे चत्वं कवत्त
वाइति शस्यजः विमज्ञिषति इडभावस्को रिति सलोपः क्शषेतिषत्वे षढोः कःसे
इतिकत्वं विमत्तति विमर्त्वति श्रिन सेवायां शिश्रयिषति इडभावे सेदीर्घः शिश्रीष
ति स्वशहोपतापनयोः सिस्वरिषति इडभावे सेदीर्घेइति दीर्घे पोहस्यम्रहिद्वे सुस्व
र्षति पुमिश्रयोः अड. सयोः रिति पूर्वे ओकारस्येत पिपविष इडभावे सेदीर्घे पुपूषति
जुगीजन्याकादने जुर्णोते रिउआदिष्र यो वा उ. न इति रि. वाद्रणाभावेन यान्तोरिश

११

ॐ वृ करणान्तुविषतिर्ःनाभावेकरणान्नविषति अत्रसंर्वेहिंत्वपश्चाद्गणावादेशोरुडाभा
वेसेटीचेरुतिटीचेउणेउन्नूषति स्मन्तेनभरणायोविभ्रषिषति रुडभावेपोन्ह स्वोर्विट्
सेर्तिटीचैहिंत्वेचवृभूषति सेंतिस्यंतयोरेवसेरुर्वोन्तसस्थः श्वोतसुरस्यस्तोतिस्य
नयोरेवसस्थःस्यात् वभूतेसेनान्यस्याष्टन स्वितोवत्वेसेटीचेरुतिटीवेवतदूषति ।
वुःसेरुतिनेटसायसस्मिद्धो स्यतःहित्वेयःसेरुतिसूर्वेस्यतवत्वेचसिसाययति स्नोतिस्य
नयोःकिंसिसिस्सति उपसर्गात्तप्रादेस्यतयातेस्तनमामिति सुदृढित्वव्यवयानेपी
तिवषत्वं पौरिषिपत्तति वनसंभक्तो ननसनखनामित्यात्वंवासिसनिषतिसिषा
सति क्षिलादित्तिषत्वं श्रोनिटिसेउपधानस्यलोपः यातेरूपयाभूतस्यलोपःस्यात्
श्रनिटसप्रत्यये नस्कूक्तरक्कू नक्कूर्दिसायोस्तदारो उदितोवेनिरुडभावेनलोपःढते
कतेषत्वेच निरत्तति निरहिषति रणाःसेगमनवोयेन रोणाग्निमस्यानसप्रत्ययेपरे

सु॰
१२

बोधनेर्थेतनणत्तमिच्छति गमेः सेरिति रुटजिगमिषति बोधनेत्तयः से इति सरूपमेवं
प्रतीषिषति इएवादिकः इकस्मरणोगमेः सेरिटितीट अधिजिगामिषति इवर्णो वर्णो
पथाद्दसादेः इसांताद्दांताच्चकासोसेटो वा किंनोयुक्तदीर्घोफतेः शृवस्येति संप्रसारण
किवाद्दणोनर्रियुतिषनेदिघोतिषते एवंद्दचदीर्घोलिखिश्रुत्तशविन्यासहिवद
धीतोगधोदिंसायागिनःसूसेद्दिवलोपश्चटरिसूभवतिराथसंसिद्धोसलोनयीति
सुस्मनः रित्सांनीदिंमायोकिदिवुमारिरात्सति यः से इति शृवस्य न इवेसचपाइति थ
स्यतः मचोऽकर्मकस्य गुणो वा से अद्दिवंच मचल्लमात्तणो चोकारीतिकः मोद्दते
अकर्मकस्य किं मुमुत्तति नानिटिसे इति गुणाभावः द्युतवर्तने द्युताद्दिभ्यः स्यसयो
रितिवापपेनिटत्वचनानिटिसे इति न गुणः विहत्सति विवर्तिषते न्दतोगावति
सेपे न तत्रदेरिवेद नानिटिसे इति गुणः निरन्सीति निनर्त्तिषति हंड॰ हम्मद्दे

१२

तान्त्स्येऽइवा न्ट सवनसंतरणयोः वृङ् इच्छेनेतिवेटो दीर्घः विवरिषति विवरीष
ति इट्भावे पोरुरुदन्त्यर इति वुवूर्षति एवं वृङ् संभक्तौ विवरीषते वुवूर्षते धृञ्को
टिल्ये दिधरिषति दिधरीषति दुधूर्षति स्मिङ् पूङ् रञ्ज्वशिभ्यः सनः स्मिङ् ईष
हसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिर्नास्तीत्यतयोरेवेति नियमार्थः सिस्म
यिषते पूङ् पवने वुः सरतोणानिषेधेशामेयङ् सयोरिति पूर्वोवर्णस्येत् पिपवि
षते अजगतौ अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः गुणाइति गुणोत्तेन अरिस
इति स्थिते स्मरादेः परइतिरिमृशीहस्यहिते अरिरिषति अञ्जूव्यक्तिम्लक्षणगा
तौ अशूङ् व्याप्तौ अनयोरूदित्वादिड् विकल्पे प्राप्तेनिट् अशू भोजने इतिस्या
ट्यस्तानित्यमेटच अञ्जिजिषति अशिशिषते उङ्क्षे उङ्क्षे अचचक्ष इतिचक्षस्य हितेवव
सेचपा इति चकारेण चक्षमत्हितमेरो हितेत्सादिशेषेच उचिकिषति इट् अ

स
११

ध्यापने अर्थापयितुमिच्छति अड. सुपरेज्ञोऽङ्गोगावेति वा गगारानो ज्ञोऽप्रीणितिश्च
क् अर्पयितिगापयिषतिपेतड. क्रीजीनामिण्यात्वे स्वरादेः परः इतिपिणाहस्य
द्वित्वे अर्थापिपयिषति उच्चोऽस्थिरगतिहृस्वो स्वप्नेऽतेर्न स्यातिवासंप्रसार
णे शिशापयिषति अशावयिषति देवस्यहीयो ह्रियतेरड. सुपरे इति संप्रसा
रणाङ्गभावेचवहावयिषति स्फुरविकसने जो हित्वात्त्वाकृतिनिमित्तः स्वरा
देशः इति सूत्रेणस्पानिवदावे फकारहितिशिष्ट स्फुरत्यस्यद्वित्वेपश्चात् स्फु
रेनाविवात्वस्यप्रकाशः फस्फारयिषति आत्वाभावेपस्फोरयिषति ग्रु
मिश्रणे अशायोत्वेपिपावयिषति स्नुगतो स्ववति स्रुणोतेड वतीतीते
वासिस्त्रावयिषति सश्रावयिषति सानात्तमोनशौबिकामिन वर्थीयान्व
पैविकोमत्तवर्थिकः सद्रूपः समयेपावेष्टः शालीयेभवशेतिवाकामेव

१२

नतु ईयो नातात् पुनः ईयः सरूपमिति किं आदिष्टविधयः अगाणांगात्तादियः तथा मत
र्थीयात् मतुर्थीकः सरूपं प्रत्ययेन भवति यन वान स्यामित्ति चर्ते तनात्र चतर्वि
रूपस्तस्मादेव दंडिमती शालास्सरूपमिति नसंबध्यते सरूपं सादृश्येन तत्र अर्थे दारा
तेने क्तामत्रं तादिक्का मत्र भवति स्वार्थे सातातस्मादेव गुरुत्वमिति स्वार्थे सप्रत्ययः त
दंतादिक्कासः नगोपि षेतयः सरतीवमानादीनामिति दीर्घं च मीमांसिषते गुरु
रुत्वो नामानां विचारणे इति स्वप्रक्रिया २॥ प्रतिशाये दृसादैयङ् हिस्ब दृसयादि
र्थेस्य सद्रुसादिस्तस्मादेकस्वराद्धातोर्यङ् स्यात् यङ्. तथा तोर्हिंस्व च प्रतिशायेऽप्रति
पूर्वात् शीङो भावे स्वरादस्मा प्रतिशायो हि विधः पौनः पुण्यं भृशार्थश्च प्रतिशाये
किं पठति एकस्वरात् किं पुनः पुनर्जागर्ति दृसादेः किं भृशमीक्षते भृशं शोभते
भृशं रोचते इत्यादौ यङ्. नेति भाष्यं पौनःपुन्येन तस्मादेव रोरुच्यते शोशुभ्यते यङ्.

सु॰
१९

यङ॰प्रत्ययेतस्यलुकिचश्वेर्विसेत्यनुवर्त्तते भूसत्तायां सयात्तःयात्त्वाहुरुरात्र्युः ङि॰
दंतत्वात्आत्मनेपदं पुनः पुनरतिशयेवाभवति बोभूयते बोभूयेत् बोभूयतां अबोभू
यत् कामाद्यिप्रत्ययादित्वाम् यत्नःस्यलोपः बोभूयांचक्रे बोभूयिषीष्ट बोभूयिता बोभू
यिष्यते अबोभूयिष्यत अबोभूयिष्ट भजसेवायां नादौ अतिशयेन भजन क्रियांवा भज्यते
अनयिचद्भसात् दसात्परस्य यशद्वस्यलोपो न पिद्दसांकि लोलूयितावोभूयिता
आदेः परस्य यद्विद्धितं तत्स्यादेवोध्वमितिलोपः यतश्चस्यलोपः बोभजांचक्रेबोभजि
षीष्ट अलोपस्यस्थानिवत्वान्नोपधायागुणः एवमद्देवेविच्य लिहआस्वादने ऊदात्ता
दनयोः येङिति दीर्घः जोहूयते विदज्ञानादौ वेविद्यते डुपचपपाकेअत्यातः आसन्नइति
छेदः पूर्वस्यानुवर्त्तते पापच्यते पदव्यक्तायांवाचि पापद्यते षिचिर्यङि॰नसस्यषं
सिचः परस्य षत्वं न स्यात् यङ॰प्रत्ययेपरे षिचक्षरणे सेसिच्यते हविहर्षिमस्यघर्स

१८

ऋर्णोतिभ्योयङ्. सूचेषैमूत्रे सूत्रवेष्टने मूत्रप्रस्रवणे तेचयङ्गुरादावेदंतः
सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते अटगतौ कुटिलमटतीति हस्वशाह्स्य द्वित्वे अ
तस्मात्वं अटाट्यते अटगतौ कुटिलमटतीति शनि गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः
यकारपररेफस्य नद्वित्वनिषेधः यकारः यरोयस्मात्स यकारपरस्तस्मात् रेफस्य
यकारपरेफस्य स्पर्शे एते तेषां शाहस्य द्वित्वे हलादिशेषे आत इति दीर्घे अरार्यतेर
तिभ्यांच्यांलेनयेरुति दीर्घः ऊर्णोनूयते गन्धयन्ति कौटिल्ये यङ् कुटिलस्य भा
वः कौटिल्यं एव अन्नगतौ कुटिलंव्रजति आतः इति शब्दे स्यात् लुपसदचरजप
जभदहदशगृभ्यो भावगर्हायामेव यङ् लुपच्छेदने गर्हितं लुम्पति लोलुप्य
ते षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु इति शब्दे स्यात् गर्हितं सीदति सासद्यते जमजपादेक
जपव्यक्तायांवाचि जभीगात्रविनामे दहभस्मीकरणे दशदंशने भंजोयामदंनेय

सघ्यान्तदंतः सौत्रे गणमध्ये तालव्यान्तः इति माधवः चरणवादेः त्रिफला विशरणे फ
लनिष्पत्तौ वा पंचाय मध्यमादेशे तस्य च श्वेन्नक् यङ्लुकोः चरफलोः श्वो मरस्या
नउत्तयङ् लुकोः श्वोद्विवरूपाउत्तरस्यात उत्वमित्यर्थः नुगित्येनेनानुस्वारो लव्यते स
वपरेत नवत्त नमज्जयामिति नुगागमोनुस्वारं बोधयति मोनुस्वारः परेतन कार्यं लभते
इत्यर्थः स्तेन परेतेः इत्यनेन वा परसवर्णः चन्नूर्यंते गिरते रेफस्य लत्वं यङ् गरीगि
गरणोः इत्यस्य गर्हिते गिलति जेगिल्यते यम उपरमे कणनिमीलने त्रु विस्तारे
जंमीतत्वादेषां श्वेस्य नुक् यंयम्यते तेतन्यते रीगृदुपधस्य श्वेस्य धातोः रीक् यङि
रृदुपधस्येति किं चेकीर्यते जेरभाव पत्ते एकस्वरत्वाद्यङ् न्दीगाचविदे पेत्यभ्या
दित्वान्नणत्वं नरीनृत्यते वृतु वर्तने अतिशयेन वर्तते इति वरीवृत्यते ग्रह उपादा
ने श्रीहस्कोटने श्रतोपमाय्यो ग्रहामिति संप्रसारणं जरीगृह्यते वरीवृश्च्यते

लूश्मा मर्थ्ये उभयत्र लनेव लोलूयते वशाकान्तौ आत इति पूर्वस्यात्वे वशेर्य
ङि संप्रसारणं न यङ्दामिति प्रामे निषेधः अतिशयेन वष्टि वावश्यते टुओश्विगति
वृद्ध्योः श्वयतेर्वा संप्रसारणं यङि. यङ् इति दीर्घः शोशूयते शेश्वीयते स्फुरविन्नायां
गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः आत इति पूर्वस्यात्वे सास्मर्यते कवतेः पूर्वस्यनञु
त्वयोङ् कवतेः पूर्वस्य च त्वेन कवतेरित्यपानिर्देशात् कुङ् शब्दे इति भ्वादिरेव गृह्यते
न तु कुशब्दे इत्यादादिकः कुङ् शब्दे इत्यादादिकः कुङ् शब्दे इति तौदादिकश्च यङि इति दी
र्घः कोकूयते वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दां यङि. यङ् लुकि च एवं स्यनीक
वंचुवंचने स्रंसुध्वंसुभ्रंसु स्रंस्यर्थः पतेन काम गतौ पन्नस्पतने पद गतौ स्कन्दिर् गति
शोषणयोः आत इत्यस्यापवादः नोलोप इति नलोपः सनीस्रस्यते स्कन्तोरिः पश
स्यये इति दीर्घः परत्वाद्धि ङ आदेशाभावे नित्ये इकाङ्गकरणे चकीयते इत्यादिरणो जे

सु:
१९

ध्रीयते वृञ्हृञोर्वेध्रीयते दाधेतिः उदात्तानुदाने देप्स्ववादेङ्ने देङ् पालने तयोः संप्रसार
णमिति प्राप्तेदादेरूपं दापदैपौ विनाघुधाज्ञयारणातौ मामाने माङ् माने मेङ् मेङ् प्रणि
मैमे शाहे श्रोहाक्रमणे पापाने धेंतकर्मणि ष्ठागतिनिवृत्तौ एषामिकारः स्यात् क्ङि
ति हसेः नपिदादेरितीवेद्धित्वे यङीतिगुणः देदीयते इत्यादि ध्राप्मारीयङ् दीर्घोच्चा
रणःयङ् लगत्थे ध्रागयोपादाने ष्माशाहाग्निसंयोगयोः जेध्रीयते देध्मीयते दैतेदि
सायां ध्रीयङ् ध्री भावे सन्निहितं जेध्रीयते दिंसायां किं जेघ्नयते इवान्नदैतेरिति चः व
पिस्पिवेज्जां यङ् संप्रसारणं निषिद्धसायेक्षेन संवरणोपवर्त सोधुष्यते इत्यादि चायः की
यङ् यङि परेचायः कीः स्यात् दीर्घोच्चारणो यङ् लगत्थेः चायृ पूजानिशामनयोः चेकी
यते जनीप्रादुर्भावे जनसनखनामिष्यात्वा जाजायते जनमजयामितिएवं स्यन्तक
जेजन्यते शीङ्यङ् येकितिङ् त्वादत्तादेशः परत्वादंतरंगत्वाच्चायङादेशोक्तनेपु

१९

वे आतइति एवंस्थितेयतःइसलोपः प्राप्यते दैाकैवोकगतोङः स्वइतिपूर्वस्य
ङ्कस्वेतिनोयङीतिगुणः डैढाकातेनोचोकाते ॥ इतियङ् नचेतिप्रिया इ वान्य
लुगितिसूत्रमनुवर्त्तते ककप्रत्ययेपरेयङोलुग्विधीयते देदश्यकारस्यादोअन्य
यङ्ककप्रत्ययाभावेयङः प्रत्ययस्यवालुग्भवति लुगभावेयङः प्रत्ययान्तेभवतीत्य
र्थः अनिमित्तिकार्य अतेरगत्वाददादोभवतिततः प्रत्ययलक्षणेन यङः तत्वाद
दादोभवतिहित्वादियान्तत्वाल्लइटद्यः परेतोः सार्वतिपरस्मैपदं आदन्तत्वाड् न
इत्यनेनात्मनेपदं तन्नभवति इतिपेपिस्पर्द्ध शीङ्घ्राटद्योः न्द्रान्ताड् नसेभ्योपि
नश्चनन्वयनिर्दिष्टत्वात् उक्तंच श्तिपाशपान्वयेननिर्दिष्टं यदगणेनचयंचका
चप्रदणं चैवपंचैतानिनयङ् लुकि ॥ इतिनिषेधात्तपतानिपचकार्याणियङ् लु
किनप्रवर्त्ततेइत्याह श्तिप्प्रत्ययनिर्दिष्टकार्यंकश्तिपाविति श्तिपशापान्वय

सृ॰
१२

येननिर्दिष्टं अपृक्तस्तेरीत्यपृक्तेतेरी अनुबंधनिर्दिष्टं यङोऽड्॰ त्वादिगणनिर्दिष्टं
दिवादेर्यं इत्यादि एकस्वरनिर्दिष्टं नैकस्वरादनुन्तोदित्यादि यथानेगदनदेति
स्वेष्वन्निपाशयाचनिर्दिष्टत्वाद्यङ्॰ लुकिणौ वनप्रतिजेचोति प्रतिज्ञागदीति लिङ्घादे
इत्यत्रानुबंधेनगणेननिर्दिष्टत्वात् ङीन अजंगमीत् अवर्तीत् नैकस्वरादनुदात्तादि
त्यनेकस्वरनिर्दिष्टत्वादिति विशेषेणोनत्वेभेदिता वेक्ष्लेदितेति अतएवपाठ्योतगणे
ननिर्दिष्टत्वात् किंतु अवेवयङ्॰ लगितमदादेर्बोध्य अदादिनादेर्वा स्वगणेन निर्दिष्ट
त्वात्किं लक ममताया यङ्लुकि सनिपितः स्मावेद यङ्॰ तास्येर्घाद्दसादीनांपित
तकारइकारसकारमकाराणामीड्वास्यात् यङोलुक कापिप्रत्ययलक्षणेनायङ्॰ तत
वोभवीति वोभोति वोभूतः इत्यादि तोः तनानध्योर्वेद्रूत्वव वोभवति वोभूयात् लोटि
वोभवीतु वोभोतु लोड्॰ अवोभवीत् अवोभोत् अवोभूतां अनङ्सप्ययनङ्स उंसिगु

९

ण अवोभवुः कामादित्याम् वोभवांचकार वोभूयात् सिसनामीस्यपामितीट् वो
भविता वोभविष्यति अवोभविष्यत् लिङ्. दादेः पेरतिसे लुक् सिसनेतीतीट् पेते
गुणंवाधित्वानित्यत्वाद्भुवः सिलोपेस्वरेभक् अवोभवीत् भवः सिलोपेऽयङ्. लुकि
गुणेनेत्यनिषेधाद्गुणः अवोभोत् अवोभूतां अनउस् इत्यनउस् नित्यत्वाडुक् अ
वोभूवुः इपचपाके आनइति सर्वस्यात्वे पापचीति पापक्ति १ पापच्यात् २ पा
पक्त ३ पापचीत् अपापचीत् चोः कुरितिकः दिस्योर्द्देधातिति प्रसिपोर्लोपः अ
पापक् अपापचुः ४ पापचांचकार ५ पापच्यात् ६ पापचिता ७ पापचिष्यति ८ अपा
पचिष्यत् ९ अपापचीत् १० भजपालनाभ्यवहारयोः हेः स्वरेऽपिनोपधायाद्गुणः
इत्यनेनचनत्वंगुणोनपर्वाइति सर्वस्यगुणः वोभजीति चोः कुरितिगः वोभोक्ति १
वोभज्यात् २ त्वेमरिति वोभोक्त ३ अवोभजीत् दिस्योरितिदिप्रसिपोर्लोपः अवोभ

स्तुं
१८

कः ४ बोभञ्जांचकार ५ बोभज्यात् ६ बोभोजिता ७ बोभोजिष्यति ८ अबोभोजिष्य
त् ९ अबोभोजीत् १० वाद् व्यक्तायां वाचि आत इति एवे स्यात्ते वावदीति त्वेसचपा इति
तः वावत्ति १ वावद्यात् २ वावत्ता ३ वावदीत् वावत्तात् अवावदीत् अवावत् ६ वा
वदांचकार ५ वावद्यात् ६ वावदिता ७ वावदिष्यति ८ अवावदिष्यत् अवावादीत्
घट चेष्टायां आत इति एवे स्यात्ते जाघटीति इभिः इरीति टः जाघट्टि जाघट्यात् २
जाघटीत् जाघट्टात् जाघट्ट ३ अजाघटीत् हिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः अजाघट् ५ जा
घटांचकार ५ जाघट्यात् ६ जाघटिता जाघटिष्यति ८ अजाघटिष्यत् ९ अजाघटीत्
अजाघाटीत् अतो हलादेर्लघोरिति वा वृद्धिः स्पर्द्ध संघर्षे संघर्षः पराभवेच्छा आत इ
ति एवं स्यात्ते यङ्लुकि पास्पर्द्धीति ३३ भावेनयोर्दे इति यत्वं हसात्सरस्य फ सेऽ
ति पलोपे पास्पर्द्धि धलोपे भावे चैकवेज वा इति दत्वे पास्पर्द्धि त्वेसचपा इति तः पास्प

१८

र्त्सि २ पास्पर्धीत् पास्पर्द्धीत् तयोरिति त्तानङ् पास्पर्द्धात् दोकसात् द्विर्धीरिति
धत्वेदसादिति धलोपे पास्पर्द्धि धलोपाभावेदत्व पास्पर्द्धि २ लङि १ दिसोर्दसा
दित्तिपूर्वस्य धो लोपः संयोगांतस्येति धलोपः वावसाने इति वा तः अपास्पर्द् अपास्प
र्त् सिपि तु धत्वेदः सः इति दस्य सः दोषामिति सस्य रः रिलोपे दीर्घ इति रलोपस्था
दीर्घो अपास्पाः ४ पास्पर्द्धांचकार पपास्पर्द्धोत् ८ पास्पर्द्धिता ७ पास्पर्द्धिष्यति ८ अपा
स्पर्द्धिष्यत् ९ लङि सिसतासीस्यथामितीट् सेरितीट् इट ईटि इति सिलोपः अपा
स्पर्द्धीत् १० गाधृ प्रतिष्ठादौ तयोर्ह्य इति धः कवेरिति दः जागाद्धि इट्यपेत जागाधी
ति सिपि आदिजवानामिति दः अजागात् ४ लङि अजागाधीत् अजागाधिष्टां ना
धृ नाथृ याच्ञादौ आत इति श्वे स्यात् एवं से च पा इति धस्य तः नानाति नानाथीति
१ नानाथ्यात् २ नानात्त नानाथीत्तु नानात्तात् ३ अनानानद् ४ लङि अनानाथीत्

अनानायिस्य ९ इयघायणे ई दपेद्देदाद्धीते पदेतेनयोर्हइतियः कवेजवाइतिदः दाद
द्धि १ सिपि आदिजवानामितियः दायत्सि दाद्ध्यात् २ दाद्धीत दाद्दुदाद्धात् ३
द्वौकसात् दद्धिरितियिः दाद्धि लङि अदाद्धीत् ईडभावे आदिजवानामितियः अ
दायत् सिपिदः इतिदस्यसः अदायः अदायत् अदाद्धीः अदाद्धीत् अदाद्धीः लङि
अतोहसोदलचोरितिवृद्धिः अदादाधीत् अदाद्धीत् स्कोर्द्विश्चप्रवणो इदितोनुमिति
नुम् चोस्कंरीति ईडभावे चोस्कोति १ चोस्कुयात् २ चोस्कदीत् चोस्कोत् चोस्कतात्
३ अचोस्कदीत् दिस्योर्हसादितिदिपसिपोर्लोपः संयोगांतस्येतिदलोपः अचोस्कन् ४
लङि अचोस्कदीत् ९ मदर्हर्षे मोमदीति हेः स्वरेपिनोपधायागुणः इतिनगुणः मोमोति
१ मोमद्यात् २ मोमदीत् मोमोत् मोमत्तात् ३ अमोमदीत् अमोमोत् ४ सिपिदः इति
दस्यसः अमोमोत् ४ लङि अमोमदीत् ९ कटेदावेदगर्देगरदकोडायो ख्योर्विदसेइति

दीर्घः स्वेसेचपार इति टस्यतः चोक्रूर्ति ईट्यते चोक्रूर्ति १ चोक्रूर्यात् २ चोक्रूर्तु चोक्रू
र्दीत् चोक्रूर्तात् दोकसात् देहिरितिधिः चोक्रूर्हि २ अचोक्रूर्दीत् अचोक्रूर्त् रात्स
स्येतिसलोपः वोर्विद्धसे इति दीर्घः अचोक्रूः अचोक्रूर्दीः ४ लङि अचोक्रूर्दीत् १
डुकृञ् करणे अतिशयेन करोति चर्करीति २ ईड्भावे चर्कर्ति २ ऋरितेलोऽन्तरत्वं
चर्कर्ति २ विधिलिङि चर्क्रियात् २ लोटि चर्करीतु २ चर्कर्तु २ चर्कृतात् २ अचर्करी
त् २ ईड्भावेदिप्यो हल्ङ्याब्भ्य इति दिप्सिपोर्लोपः अचर्कः आशिषिलिङि यादादेशे
रिङ् इति रिङ् चर्क्रियात् २ लुङि णिनेत्य इति णिनात् धातोर्नोमिन इति वृद्धिः अचर्कारी
त् २ वृतु वर्तने लटि वरीवृतीति २ ईड्भावे वर्वर्ति २ विधिलिङि वरीवृत्यात् २ लोटि
हेः स्वरपीतिनगुणः वरीवृतीतु २ ईड्भावे वर्वर्तु २ वरीवृतात् २ दोकसाद्धिरितिधिः
वरीवृद्धि २ लङि अवरीवृतीत् २ ईड्भावे रात्सस्येति सलोपेन अवर्वर्त् गसिपिदि सोर्ह

सू॰
२॰

सादित्ति दिपुसिपो लोपः एतेवावसानेऽइति दः दः इति दस्सम: दोषामिति सस्परि लोपो
दीर्घे इति रलोप एवं दीर्घो अववः अववेनेऽशेट् अवहूतो: लिटि ववर्त्तो मास २ वर्द्धस्यात्
२ ववर्तिता २ लृटि गणानिर्दिष्टत्वात् वृत्तादिभ्यः स्यसनोरिति न अववर्तिष्यत् २ लुङि
गणा निर्दिष्टत्वात् लिङ्घाटेरिति ङोन अववर्तीत् २ वंचु गतौ गत्यर्थात् कौटिल्ये
नियङ् वंचु संस इति श्वेसनोगागमः लकिनतन्निमित्तामिति लुकालुमत्वात् तदाश्रि
तोन लोपः वनीवंचीति ईङभावे वनीवंक्ति तसोङि त्वादिहस्यादेवनो लोप इति न लोपः
वनीवक्तः हेरिति अतोः न वनीवचति १ वनीवच्यात् वनीवंचीतु वनीवंक्त वनीवक्ता
त् हो कसादिति हैधिः वनीवग्धि २ अवनीवंचीत् ईङभावे संयोगांतिवलोपः अवनी
वन् ४ लुङि अवनीवंचीत् १४ गम्लृ गतौ जमजपामिति श्वेसनक जंगमीति
ईङभावे जंगंति लोपस्वरदान्तनामिति मलोजंगतः गमामस्वरे इत्युपधालोपः जं

२॰

गमति मोनोधातोरितिनः जंगन्मि जंगम्यात् जंगमीत् जंगंत जंगन्तात् हौ लोपस्य
नुदात्तेतननासिकलोपस्याहत्वादजन्तत्तिनेहलुक् जंगहि २ अजंगमीत् ईडभावे
हिस्योरितिदिपूसिपोर्लोपः मोनोधातोरितिनः अजंगन् ४ अनुबंधनिर्दिष्टत्वात्
ल्लिङ्घाटेरितिनरुः ईयतीतिनहोदिः अजंगमीत् १ हनहिंसागत्योः श्वांटतेरिति
हस्यचः ह नेरितिनिपातनिर्देशः तथापियङ्लुकिभवत्येवेत्याकारः जमजपा
मितिप्रवेशस्यनुक् जंघनीति ईडभावे जंघंतिनुङ्लोपस्त्वनुदात्तेतननासिति नलोपः
जंघंतः गमहनेत्युपधालोपः हो हतेर्घ्नोनु जंघ्नति १ जंघन्यात् २ जंघनीत् जंघंत
जंघनात् जहोधिशाधीतिसूत्रे यङि लुकीतिवक्तव्यतेन जंघहि ३ अजंघनीत् ई
डभावे अजंघन् ४ जंघनांचकार ५ हनोवधलिङि लुङि च वध इतिवधादेशः हित्वेवि
शिष्टस्यहनोवधादेशात् वधादेशस्यनहि त्वंनचघात् अवधीत् १ आङः एघीत्

स·
११

आङोयमहनइत्यात्मनेपदं आजंघते इत्यादि प्रकृतिग्रहणोयङ्लुगंतस्यापिग्रहण
मित्युक्तत्वात् चरगतौ भक्षणे च लुपसदचरेतिगर्हायां यङ् यङोलुक् नमजपामितिनु
क् चरफलोरित्युत्वं उतस्तपरत्वान्नगुणः सोविदृसेइतिदीर्घस्तस्यादेव चंचूर्ति चंचुरी
ति चंचूर्यात् १ चंचूर्ते चंचुरीत चंचूर्तात् ३ अचंचूः परोक्तविषयत्वात् सोविदृसेइति
दीर्घः अचंचुरीत् ४ त्वनश्रवदारणे नमजपामितिनुक् चंत्वनीति चंत्वंति जनस
नेत्यात्वं चंत्वादि २ अचंत्वनीत् अचंत्वन् आशीर्लिङ् जनसनेतिवात्वं चंत्वायात्
चंत्वन्यात् लुङि अतोहलादेरितिवाद्वृद्धिः अचंत्वनीत् अचंत्वानीत् युमिश्रणेऽमि
श्रणे च उतोवृद्धिरितिसूत्रे अद्विकर्तकस्येत्युक्तत्वाद्‌उत औ नयनीतिश्वेस्यगुणः योयोति १
दयते योयवीति १ नानभ्योवेइत्युत्र योयुवति योयूयात् २ योयोतु योयवीतु ३ अ
योयोत् अयोयवीत् ४ आशिषिवेइतिदीर्घः योयूयात् ६ लुङि णिगलोपेइतिणित्वात्

११

यातोर्नोमिनइतिह्रस्वः अयोयावीत् नुतस्तैवो नौनवीति नोनोति १ नोनूयात् नोनवी
त् नोनोत् अनोनवीत् ६ आशिषियेइतिदीर्घः योयूयात् २ लङि गुणेयइतिगुणाबा
त् यानोनोमिनइतिह्रस्वः अयोयावीत् सस्तैवो नौनवीति नोनोति २ नोनूयात्
नोनवीत् नोनोत् अनोनवीत् ५ अनोनोत् ४ उसिगुणइतिगुणो अनोनवुः लङि
अनोनावीत् ९ ओहाकत्यागे अह्राङ्गतौ अनयोस्तुल्यानिरूपाणि लङि लप्रत्ययस्या
त्मनेपदत्वप्रयङ् लुक्प्रवृत्तेः अंतालुकीतिइत्वस्यलगानिमित्तोह्रत्वपूर्वविहितत्वा
च्च आतइतिरुत्वस्यातैरुपदे जाहेति जाहाति देवस्याविनीवव जाहीतः इहाद्रु
तिह्रसेभीहाकोरिह्रतीत्वेनानुबंधानिर्दिष्टत्वात् हेरित्पतोत् देवस्याविनीव जाहा
यात् इहजहाते घोदादावालोपः उत्वोलोपोनश्चियानिर्दिष्टत्वात् नाद्यतात्
दोर्हस्याविनीव जाहीहि इहेवाहा विनिहस्वदीर्घविकल्पेरूपत्रयंनतादोर्निरि

सु॰
२२

तिश्निपानिर्दिष्टत्वात् अज्ञादेत् ईड्भावे अज्ञादात् ४ आशिषि ज्ञादायात् ५ ददादेरेत्वं
वनदाणिनभयत्रानुवंधनिर्दिष्टत्वात् ६ ज्ञादेताल्लुङि यमिरमिनमातामितीट् सकौ अ
ज्ञादासीत् अज्ञादासिष्टां अज्ञादासिषुः ९ डुदाञ् दाने आत्मने इति पूर्ववत्सर्वं दादाति १
ट् परे दादेति दादेरित्यालोपः दात्तः हेरिस्ततोत् दादति १ दाद्यात् दादात्त दादेत्
दात्तान् द्वौ दांदाविस्येत्वपूर्वलोपौ दे हि दात्तात् ३ अदादात् अदादेत् ४ दादाच
कार ५ दादेरित्येत्वं दादेयात् ६ दादेता ७ दादेष्यात् ८ अदादेष्यत् ९ दादेये ३
तिसिलोपः अदादात् १० येट् पाने दायातिदादेति दादेरित्यालोपः एवमेवया
ह्वितः दात्तः १ दाध्यात् २ दायात्त दायेत्त दत्तात् द्वौ दांहाविस्येत्वपूर्वलोपौ थे
हि अदायात् अदायेत् ४ दायाचकार ५ दादेरित्येत्वं दायेयात् ६ दायेता दा
येष्यति ८ अदायेष्यत् ९ शाकासाज्ञायेदामितिवासिलोपः अदायात् पत्तयोम

२२

रमिन्मातामिनीटसकौ अदाधासीत् धेटो भूतमात्रेदिवादिपरोऽवाइतिङः अदा
यत् ९ ङुधाञ्धारणपोषणयोः दधाति दधेति श्वेस्पाङिः तिफसे यइतितः या
तः दधति १ दध्यात् २ दधेन्दधान्दधान्तात् हेदा हावेस्मेन्वश्वेलोपोधेदि
३ अदधात् अदधेन् ४ दधांचकार ५ दादेरित्येवंदा धेयात् ६ दधेता ७ दधेष्य
ति ८ अधास्यत् ९ दादेः घइतिसिलोपः अदात् दाप्लवणे दैप्शोधने अदाद
क भौवादिकयोरनयोर्दादित्वं नदादानि दादेति हेस्नाविनीत्व दादीतः हेरिस्तोऽन्त
हेस्नाविस्यालोपः दादेति १ दादीयात् २ दादात् दादेन् दादीतात् हेदादीदि ३ अदा
दात् अदादेत् ४ दादांचकार ५ दादायात् ६ दादेता ७ दादेष्यति ८ अदादेष्यत् ९ यमि
रमिन्मातामितीटसकौ अदादासीत् जिवपूशये सर्वेविधिभ्यो लोगविधिर्बलीया
न्इतिनियमोऽलकलकालमेप्रत्ययेन तणनाभावान्न्नपिस्यामिवंमायसीतिकिथीयमा

सा॰
२२

नेयत्वंसंप्रसारणंतत्रभवतिहृदादेश्चतुर्णांक्रमादेरितिगणानिर्दिष्टत्वादिणनुआतइति
पूर्वस्यानिर्दइदपत्तेसास्वपीतिईडभावे सास्वप्ति सास्वमः सास्वपति २ सास्वप्यात् ३ सास्व
पीत्सास्वमसास्वमान् द्वोकसादेरितिधिः कवेजवाइतिवः सास्वप्धि २ हृदादेर्दिसो
रीउरावितिगणानिर्दिष्टत्वात्नअसास्वपीत् असास्वपत् ४ सास्वपांचकार ५ अपिवि य
तामितिसंप्रसारणं सासुप्यात् ६ सास्वपिता ७ सास्वपिष्यति ८ असास्वपिष्यत् ९ अतो
हलादेरितिविकल्पेनवृद्धिः असास्वापीत् कृविक्षेपे आतइति पूर्वस्यावेस्रदंतानामिति
तपरत्वात् ऋकारिकरीकोनभवति ईडपत्तेचाकरीतिईडभावेचाकर्ति ऋतइरितीर् स्यो
र्विहसेइतिदीर्घः चाकीर्तः द्वेरित्यंतोअत् चाकिरति चाकीर्यात् चाकरीत् चाकर्तु चाकीर्ता
त् चाकीर्हि २ अचाकरीत् ईडभावेदिस्योर्हसादेर्नादिणसियोर्लोपः अचाकः ३ उसिगुण
इतिगुणः अचाकरुः ४ चाकरांचकार ५ चाकीर्यात् ६ चाकरिता ७ चाकरिष्यति ८ अचा

२२

करिष्यत् ९ लिङि णित्येश्नितिणावात्पातोर्नामिनश्चेतिवृद्धिः अचाकारीत् १० तङ्व
नमेतरगणयोः तानतीति तानति १ तानीयात् २ तातनीत तानतं तानीतात् ३ अता
नतीत् अतानः ४ तानतांचकार ५ तानीयात् ६ तानरिता ७ तानरिष्यति ८ अतानरि
ष्यत् ९ अतातानीत् अतातानिष्टां १० स्वगतो भोवादिकत्वदोत्यादिकयोर्यद्दणा अ
स्मात् स्विदिस्विमृषीतिपङि.हिवचकेचिनपरि.ति एवं स्मगणमाहः अथेयतङशनिस
स्मातं स्तदंनामामितिएवंस्थकरिकरीणागमाः अरतिप्रश्नोस्तनल्पह्रपं अस
तौरिश्लवेरस्वयोरिति रिकारइच अरियति २ इटपते अररीति अरियरीति २ नोस अस्व
नः अरिष्टतं देरिसंतोऽत् अररीषितिरः रिलोपोदीर्घश्चेतिरलोपश्चवेदीर्घो आरीत्
परत्वात् एवंसिपत्नोरवं अरिषति १ मध्यमपुरुषेत अरीषि अरियषि इटपते अररी
षि २ रिरीकोस्लक्ष्यरूपे अर्रेथः अरिष्यथः २ उत्तमपुरुषेत अरमि अरियमि इटपते अर

रीमि अरियरीमि अर्य्यरिवः अरिरिवः लिङि. अर्य्यरियात् अरिरियात् २ अरर्त्तु अरियर्त्तु २ अर्य्यृ-
हि अरियृहि २ उत्तमपुरुषे तु अरराणि अरियराणि अरराव अरियरावम् आररर् आरि
यर् आरंरव आरिरथ लिटि अरराचकार २ आशिषि लिङि. क्षिपानिर्दिष्टत्वात् गुणोऽस्ति
संयोगाद्योरिति गुणेन यादौ रो इति लिङि. रिलोपो दीर्घ आरियात् आर्य्यष्यति आर्षति २
लोपपूर्वस्य दीर्घो आरियात् अरीरियात् अरीरियात् लुटि अररिता अरियरिता २ लृटि
अररिष्यति लोटि अररिष्यति लृङि. आररिष्यत् आरियरिष्यत् २ लुङि. सिज्वाद्धातोर्नेमि
नइति वृद्धिः आरारीत् २ यङ्लुग्यङ्णो हेः स्वरेपीति नोपधाया गुणः अदंतानाम् उपधानां वेति
ह्रस्वदीर्घः ईडपदे जर्गृहीति २ ईडभावे होढ इति ढत्वे तथो ध इति धत्वे ढिढो लोप इति ढलो
पः जर्गीढि २ जर्गृढ इत्यत्र ढिढ इति ढलोपे पूर्वस्य दीर्घो नास्ति ऋमत्कत्वात् जर्गृढे २ उत्तमे
जर्गृहीमि २ जर्गृह्मि २ जर्गृह्यात् २ जर्गृहीत् जर्गृढु २ जर्गृह्यात् २ जर्गृहा २ जर्गृह

त्व २ कसादेर्हिहिरितिथिः जजागरिथ २ उत्तमेण्वः स्वरेपीति गुणेन अजजागरञ्च २ जजा
ह्वांचकार २ जजागर्ह्यात लुटि अनुबंधनिर्दिष्टत्वात ऊदितोवेतीट विकल्पेन जजा
र्हिता २ जजागर्हिष्यति २ अजजागर्हिष्यत २ अजजागर्हिष्ट यहउपदानेपरेऽलकाल
मत्वात्तन्निमित्ते ग्रहोक्ङितिसंप्रसारणमिदन भवति अनशतिएवंग्यावजाग्रदीति
इडभावे ढोढइति ढत्वतथोर्हइतिथत्वष्टत्वंढोढेलोपेदीर्घश्चेति लोपदीर्घौ जाग्रा
ढितस्मादेप्रत्ययेऽपि. तातग्रहोक्ङितिसंप्रसारणेतस्यसंप्रसारणस्यासिद्धवद्धिरण
मत्तरंगेर्श्यसिद्धत्वात लोप्रयोगागमातभवति जाग्रढः ग्सिपि जाग्रद्दोषिइडभावेदो
ढइतिढत्वघढोःकः सेइतिकत्वं शादिजवानामितित्वः जाग्रति जाग्रहीत जाग्रा
ढु जागरदात २ अजाग्रहीत अजाग्रहट जाग्रहाचकार ५ जागरह्यात २ लुटि इडोय
हामिति सूत्रेणएकस्वरस्यात्देरित्यत्नात यड. लिकिदीर्घौत मायवत्तदीर्घमाद

तङ्ग्राह्यविरुद्धं जागरिता ७ जागरिष्यति ८ अजागरिष्यत् ९ अजागरीव संस्रते
तिनवृद्धिः गध्रुश्रमिकांतायाम हेः स्वरेपीतिगुणनिषेधः स्तंद्रुतानो मृदुपथानां
चेतिहृग्रियोगागमाः जगरधीति २ ईडभावे तयोर्ढश्रुतिधिः कवेजवाश्रुतिदः जागृहि २
सिपि जगृधीषि ईडभावे आदिजवानामितिचः खसेचपाइतितः जर्वेत्ति जगर्ट
ध्यात २ जगृधीत जगृहि जगर्ध्यात २ अजगर्धीत् ईडभावेउपधायालघोरिति
गुणः दिस्याविति दिप्सिपालोपः आदिजवानामितिवः अजर्वेत् अजगर्द्धा अज
र्धुः सिपिदः इतिसः टोषामितिसस्परः रिलोपोदीर्घश्चेतिरलोपश्चंवदीर्घो अजर्याः
अजर्वेत ४ जगर्धांचकार ५ जगर्ध्यात ६ जगर्धिता जगर्धिष्यति ८ अजगर्धिष्यत्
९ अजगर्हीत् पक्वत्तीप्सायाम् श्रातश्लिश्रुवस्यांच पापक्वीति ईडभावे क्वशाषेतिषंत्व
ष्टुत्वं पापष्टितसोदीर्घत्त्ये ग्रहोक्क्ति तिचेतिसंप्रसारणं नञ्ज्यानिर्दिष्टत्वात् क्विति

कसे ह्वौजमेचक्सस्येणावस्य३ः धातोःक्सस्यशकारः स्यात्वकारउच्चाडि. तिक्वितिक
सेपरेक्विणिनमेचपरे भाष्यउक्तं हि ह्वौजमेचेत्यनेनऊकारभाविनायकारवकारयोर्ता
नोधातुनायङोलुङ्नभवति मव्यंवयनेयोतः तेहहेहेदवने इत्यादिवोतः ऊट्भावोञ्च
रत्वरेतेऊट्भावनोः हिविमव्योस्तयङ. लगस्येवइतिक्सस्यशः क्शषेतिषः पाशष्टः
पाशक्षति पाशक्षीषिईड्भावेक्शषेतिषः षढोःकः सेइतिकः पाशत्तिउत्तमेत्पाशक्षिम
१ पाशक्षात पाशक्षीत पाशष्ट पाशष्टात हौकसातहे रितिथिः क्विति कसेइति क्सस्यशः
क्शषेतिषः कवेइतिषस्यडः इतं पाशड्ढि अपाशक्षीत ईभावेद्स्योरिति दीर्घस्य पोलो
पः क्शषेतिषः षोडइतिडः अपाशट् अपाशष्टां अपाशक्षुः अपाशक्षीः अपाशट् अपाशष्ट
अपाशष्ट अपाशक्ष्व अपाशक्ष्म ४ पाशक्षांचकार ५ पाशक्ष्यात ६ पाशक्षिता ७
पाशक्षिष्यति ८ अपाशक्षिष्यत ९ अपाशक्षीत १० इयगतौ नाइयीति ईड्भावे सवर्णो

वैसेदकारेचेतियलोपः जादृति उत्तमेतु जादृयीमि यवयोरितियलोपे कोरेत्वाञ्च जादृमि
१ जादृयात् २ जादृयीत जादृतु जादृतात् जादृतां जादृयतु जादृहि जादृतात् उत्तमेतु
जादृयानि ३ लङि अजादृयीत अजादृत ४ जादृयांचकार ५ जादृयात् ६ जादृयिता ७
जादृयिष्यति ८ अजादृयिष्यत ९ इंनेतिवृद्धिनिषेधः अजादृयीत हृयगतिकोरत्योः श्री
तरत्वाञ्च जादृयीति ईउभावेयवयोर्वसेइतियलोपः जादृतिः १ जादृयीत २ जादृयिता
७ जादृयिष्यति ८ अजादृयिष्यत ९ अजादृयीत १० ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायावका
रयोरूट्कौफसादौजमादौदकारेचप्रत्यये ज्वरोरोगेजित्वरासंभ्रमेस्त्रिवुगतिशोषणयोः
अवरक्षणगमनयोनवंधने ज्वरादिभ्यो हरणं किपि ज्वः ज्वौ ज्वरः ज्वमादौ ज्वर्भिः ज्व
र्णेः ज्वूणिवान् त्वूः त्वुरौ त्वुरः त्वूर्भिः त्वूर्ष्मवान् स्रूः स्रुवौ स्रुवः स्रूणित ऊः उवौ उवः ऊ
र्भिः मूः मुवौ मुवः मूर्भिः मूर्तिः ज्वर आतंक इति पूर्वस्माञ्च नाज्वरीतीउभावेउपधायावकार

योऽहट् जाग्गर्ति जाग्गृतः जाग्ग्रति १ जाग्ग्र्यात् २ जाग्ग्रीत् जाग्गृतः जाग्गृतात् ३ अ
जाग्ग्रीत् अजाग्गृः जाग्गरांचकार ५ जाग्गर्यात् ६ जाग्गरिष्यति ८ अजाग्गरिष्यत् ९
अतोह्लादेरिति वा वृद्धिः अजागारीत् १० तात्वृशीति तात्वृजिता त्वर्यात् २ तात्वरीत्
तात्वृतु तात्वतीत् ३ अतात्वरीत् अतात्वृः ४ तात्वरांचकार ५ तात्वर्यात् ६ तात्वरिता ता
त्वरिष्यति ८ अतात्वरिष्यत् अतात्वरीत् अतात्वारीत् षिवु सेसिवीति सेसोति १ सेसी
व्यात् २ सेसिवीतु १ सेसोतु १ सेसूतात् असेसिवीत् असेसोत् सिपि असेसोः से
सेवांचकार ५ सेसीव्यात् ६ सेसेविता ७ सेसेविष्यति ८ असेसेविष्यत् ९ असेसे
वीत् १० मव मामवीति इडभावे ऊठि यिति गुणः मामोति उत्तमेतु मामवीति मामोति
यवयोर्वसे इति वलोपः सोरित्याम् मामावः मामूमः १ मामव्यात् मामवीतु मामोतु मा
मूतात् हो मामूहि ३ अमामवीत् उत्तमेतु अमामव अमामावः अमामूम ४ लङि अमा

सु॰
२७

अमामावीत् अमामवीत् १ त्र्वी हिंसायां य्वोर्विट्सेइति दीर्घः यङीति श्वे स्य गुणो तोत्र्
वीति २ इड्भावे रेफाच्छ्वोर्लोपः क्वौ कस्मादोयमादौ दकारे च प्रत्यये रकात्परयोश्छ्वोर्लोपः (
कारवकारयोर्लोपः स्यात् क्विपि परे कसे ज्मे दे च ङ्ङा वृद्धान्दर्शणी त्रूः त्वरौ त्वरः धुर्वी धूः
धुरौ धुरः मुर्छा मूः मुरौ मुरः कस्मादोत् रेफाच्छ्वोरिति वलोपः उपधायाल्लघोरिति
गुणः तोतोर्त्ति यङ्यङ्लुक्यवयोर्वसेइत्यनेन वलोपः सिध्यति तथापि तोतर्त्ति इत्यादौ लो
पार्थे रेफाच्छ्वोर्लोपः इत्यपवादस्त अन्यथा न त्र यवयोर्वसेइति लोपं बाधित्वा वस्य क्विति क
सेइति ऊट् स्यात् तत्र्व्यात् २ तोतूर्वीत् तोतोर्तु तोतूर्त्तात् २ अतोतूर्वीत् अतोतोः ४ त्व
ङि॰ अतोतूर्वीत् १ धुर्वी धुर्वी हिंसायां तोधूर्वीति तोधोर्त्ति २ तोतूर्थ्यात् २ तोधूर्वीतु
तोधोर्तु तोधूर्त्तात् २ अतोधूर्वीत् अतोधोः ४ लङि॰ अतोधूर्वीत् १ धुर्वी दोधूर्वीति दोधो
र्त्ति १ दोधूर्व्यात् दोधूर्वीतु दोधोर्तु दोधूर्त्तात् २ अदोधूर्वीत् अदोधोः ४ लङि॰ अदोधूर्वीत्

२८

मूर्छा मोहसमुछ्राययोः मोमूर्छीति इडभावे रेफाद्धोरिति छलोपः उपधायाल्लघोरि
ति गुणः मोमोर्त्ति मोमूर्छीति मोमूर्छ्यात् मोमूर्त्त मोमूर्त्तात् अमोमूर्छात् अमोमोः
र् लङि अमोमूर्छीत् अजगाम्यादौ अजेरवत्ते वीतियङि वीआदेशः वेवीयते अ
प्ययङ् लुगन्तोस्ति इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ नाम्नोपरेच्छायास्य आत्मेच्छावीप्सितकर्मणि
ति इच्छायामात्मनः स्यतः इच्छायामिति आत्मनः इति वा न्यूत्त कर्मणि वर्तमानान्नाम्नोयः
प्रत्ययः स्यात् आत्मशब्दः स्वपरव्यावृत्तये स्वशब्दपर्यायो गृह्यते इच्छा पोचक्रियावन्
स्ताश्रयः कर्त्ता आत्मनः सर्वे द्विष्यमाणां वस्तु स्वसंबंधि तेनायमर्थः तदाद्यप्रत्ययः आ
त्मनः स्वसंबंधित्व साक्षात्कारात्तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छति इत्यत्र नयः महान्तं पु
त्रमिच्छतीति अत्रापि नयः सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनात्
यद्यपि समस्याविपरिणामस्ते अवर्णान्तस्य नाम्न इत्वं च यप्रत्यये परे समासप्रत्यययोरितीव

सु॰
२८

भक्तेर्लुक्सथात्वरिति धातुत्वान्निवादि पुत्रीयते पुत्रीयेत् पुत्रीयतु अपुत्रीयत् कासादिप्रत्यया
दित्याम् यत इत्यलोपः पुत्रीयांचकार यत इत्यलोपः पुत्रीय्यात् पुत्रीयिता पुत्रीयिष्यते अपुत्री
यिष्यत् अपुत्रीयीत गव्यतीत्यत्र य्वोर्लोपस्यापदान्ते इति तु नापदान्तत्वात् सन्निपातपरिभा
षया यप्रत्ययककारस्यानपि वद्भावादिति लोपो न यकारे परे एवान्तादेशविधानात् वकारो यस्य
लोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः गव्यांचकार गव्यिता वामिच्छति वन्मटेक वेइति व
दादेशो वयति यत इत्यलोपः अनपि वद्भावादिति यलोपः ववांचकार मामिच्छति मयीत
युवां युष्मान् वेच्छति युवा वाविति सूत्रे विभक्तावित्युक्तं ततो विभक्तिपरत्वाभावत्वयुवा
वौ एकार्थत्वाभावात् त्वमदावपि न युष्मद्यति एवमस्मद्यति काम्यश्च नाम्न इच्छायामर्थे का
म्यप्रत्ययः स्यात् आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यते यत इत्यलोपः पुत्रकाम्यांचकार पुत्र
काम्यिता इदानपि वद्भावादिति यलोपो न अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमिति परि

२८

भाषयायनस्यैनेकारो गार्ध्यं गर्द्धोभिलाषुकस्तस्यभावो गार्ध्यं धनायः यनेस्यचिषिवर्णे
नमिच्छतिधनायतिये इतिदीर्घः यच्छदरिद्रः मन्यनमिच्छति तन्त्रयनीयेत उदकस्योद
न पिपासायां यच्चमयएवपातमुदकमिच्छति उदन्यति यच्चकालान्तरोपयोगार्थंपातु
मुदकमिच्छति उदकीयति गिरमिच्छति गीर्यति चोर्विदमे इति दीर्घः पुरमिच्छति पूर्य
ति चोर्विदमे इति ह्वचे धातोरिकारयोस्सक्तत्वात् नेह दिवमिच्छति दिव्यति दिवधातोः
क्विपित्वयूरितिभवतियप्रत्यये रूपयतिरिति कर्तारमिच्छति स्तरतोरिः ये इति दीर्घः कर्त्रीय
ति इस्मात्तद्धितयस्यलोपो येश्चोचइसाउत्तरस्यग्रपत्ययकारस्यलोपोभवतियप्रत्यये
परेचवप्रत्ययेचपरेगार्ग्यायनगार्ग्यातिगार्ग्यः श्वागार्गीभवतिगार्ग्यमिच्छति गार्गीयतिवाचमिच्छति
अप्यत्योगादित्यत्र जवाकरणानकाविन्न प्रत्ययेपदकार्येनेति ज्ञापितं तेनपदत्वाभावान्न चोः
कुरितिकुत्वेनवाच्यति आत्मनः काविमिच्छतियेइतिदीर्घः कवीयति सोममयमिच्छतिस

सा॰
२५

मिध्यति इसाघस्य लोपो न पिइ मांतानाम्नो यस्य लोपो वा न पिपरे आदेः परस्येति यलोपः न
समस्या निवृत्तावुपधाया लघोरिति गुणो न समिधितासमिध्यिता मांताव्ययाभ्यां यो न मांत
प्रकृतिकान्नाम्नोऽव्ययाच्चापो न किमिच्छति स्वरिच्छति अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां अ
श्वस्यति मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति क्षीरलवणयोर्लाल
सायां उत्कंठेच्छायां सक ये लालसया क्षीरमिच्छति क्षीरस्यति लवणस्य नाम्नो ये लालसा
यां सुगसुकौ नाम्नः सुगसुकावागमौ भवतः यप्रत्यये परे तत्र सातिरेको लालसा तस्यामर्थे
दधिस्यतीत्यपभ्रंशः स्वइति विपरीतनिर्देशान्नषत्वं मांताव्ययाभ्यां काम्यः मांतप्रकृतिकान्नाम्नो
ऽव्ययाच्च काम्यः स्यात् इच्छायां करणे च यइस्यन्नमःकरोतीत्यर्थः नमः करोतीति नमस्यति
देवान्पूजयतीत्यर्थः वरीवस्यति गुरून्शुश्रूषते इत्यर्थः शब्दादिभ्यो यइ एभ्यः कर्मभ्यः
करोत्यर्थे यइ शब्दं करोतीति शब्दायते पक्षे जिडिकरणे इति जिशब्दस्य लोपो भवति शब्दय

२५

तीतिन्यासकारः चतुर्थ्यंता कष्टशब्दात्सदार्थे यङ् कष्टाय क्रमते कष्टायते पापं कर्तु
मुत्सहत इत्यर्थः उष्मवाष्पधूमफेनोद्वमने णिङः कर्मभ्यो यङ् उष्मायते सुखमुपत्तिना सु
नो लोपश्चेति नस्य लोपः ये इति दीर्घः उष्मायते त्रिविडितूकरणेन तद्रोति तदाचष्टे वे
त्यर्थे नाम्नो णिः सर्वत्र डिन्नाडिति टेरिति टेर्लोपो भवति घटमाचष्टे घटयति लङि
परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः अजीघटत् भाष्यतद्वृद्धिः लोपो बलीयानिति स्मृतेन सर्वे लोपस्त
तेः स्थूलोपि त्वाद्भाङ् कार्यं अजीघटत् एवं मदान्तमाचष्टे मदयति नाविष्टवत्कार्ये इष्ठ
न्ये परतो यत्कार्यं दृष्टं संभावितं चतत्रान्तेनाचाति दिशपते दृष्टे यथाविन्मतुवतूनां लो
परभावो गुर्वादेर्गराद्यादेः शान्य लोपोतद्वत्ताजावपि स्य्रः स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति श्वि
नमाचष्टे श्वयति दंडवन्तमाचष्टे दंडयति लुङि असस्रजत् अशश्वयत् अददंडत् अलो
पस्यस्थानिवत्त्वान्न स्य लोपो न स्थूलं करोति गुर्वादिरिष्ठेमेयस्सु गरादिः स्य लोपश्चेति

सा·
३·

स्थूलस्य स्थो इति लोपाभावश्च स्थवयति लुङि अतस्थवत् दूरं करोति दूरस्य दोः दवयति
लुङि अदूदवत् कथंतर्हिदूरयत्यवनतेर्विवस्वतीतिदूरात् क्षिप्रंवतः तत्कुर्वतीत्यर्थः
युवानंकरोति युवन् शब्दस्य लोपो यवयति युवाल्पयोः कनेतिकन् कनयति लुङि अ
पयत् अचीकनत् इष्टवद्भावः सर्वत्रनिर्दिष्ट इति तेनैव ह्रस्वलघ्वादेशाकर्त्तव्यं त
स्मात् ह्रस्वंकरोतिह्रस्वस्यह्रस इत्यादेशे पूर्ववत् क्वचिद्विधेरनित्यत्वात् ह्रस्वलघुदीर्घाणां ह्रानु
वृद्धिः मात्येवं नत्वविकल्पेन वृद्धिरुदात्ता ह्रसयति अजीह्रसत् क्षिप्रंकरोतीति
क्षिप्रस्य क्षेप क्षेपयति अचिक्षिपत् क्षुद्रंकरोति क्षुद्रस्य क्षोदो क्षोदयति अचुक्षुदत्
प्रियंकरोतिप्रियस्यप्रः यातोनामिनइतिवृद्धौ यातोज्ञाविति पुक् प्रापयति अपि
प्रियत् गुरुंकरोतिगुरोर्गरः गरयति अजीगरत् स्थिरंकरोति स्थिरस्य स्थः ९
स्थापयति अतिष्ठपत् वहनमूढिं लोऽ ऊढिंकरोति ऊढयति ऊढिमाख्यत् औ

३·

ड्डित् अडि॰ पूर्वस्य उस्य ओ वा पूर्वरूपस्य स्य उकारस्य ओ वा भवति अउ॰ प्रत्यये परे औ
ज्जिडत् अड्डुकोगोतिऊढयति लुङि॰ टिलोपश्च सति जस्यादित्तस्य द्वित्वे पश्चात् सर्वस्य का
रोऽहले भउच्यते निनिमित्तं स्वरादेशः त्वेनेनढस्य द्वित्वे ऊढमाव्यत् ओऽढत् जवेडौ
जढत् कर्त्तेयउ॰ आचारउपमानात् कर्त्तृनाम्न आचारेयउ॰ आदन्नुदातङि॰ तत्त्वात् शपेनी
वाचरतियउ॰ मालिनोरितिपूर्वन्तयेरितिदीर्घः शपेनायनेयङि॰ वा सलोपः सान्तस्य क
न्तु सस्य वा लोपः आपसरसश्ओजसस्य मनसां नित्यं ओजः शाह्वस्तद्वतिहृत्तो ओजसी
वाचरतीति ओजायते नाम्न आचारे किप्वा कर्त्तृरूपमानान्नाम्नः किपवास्यात् आ
चारेऽर्थे नामत्वमस्य सिवंतयास्तेतनविभक्त्याश्रियं कार्येनपदेयउ॰ हृसम्रवाचरतीति
सृयात्रीरितिधात्वत्वातिवाटि अदेरस्यलोपः हृसमरति अं॰कसलहदाचरति अदे
रस्यलोपः अतिलिटिन काशादिपस्यादितिसूत्रेषत्वयथदृणामपनीयानेकस्वरा

स्व°
३१

दित्युक्ते नामद्धिं त्वमाददे इत्य लोपे प्राप्ते परत्वात् दाम्भो णौ मा वित्ति पूर्वस्मात् त्वं तत आतो णौ पञ्चा
वित्ति ङेः डित्कारि लोपे श्रा यातो न पीत्या लोपे अवत् लुङि यामिरमिनम्य नामिती टमको आसी
त् आशिषि ये इति दीर्घः कवीयात् नामधातोर्हृद्धिर्वा सेोः सि प्रत्यये परे लुङि कैयट मते न हृ
द्धिः मायवत्स्व नामधातोरपि हृद्धि मिक्कतिविः पत्नीतद्वदाचरति वयति निटित्नुधातोरिति
यः विव्यतः आशिषि यारारो ये इति रिङ् पिप्रियात् दादेः ये इति लकुभवः सिलोपे इति
वुक् वाम्य नामिव्यक्त त्वेन धातु पाठस्य स्यैव ग्रहणात् अभावीत् श्रिस्तुङ्भ्यः इति न ङ्या
तुपाठस्याभावात् अद्रावीत् जमातस्यो यथा यादीर्घः कसादेः किति शान्तो दात इस्वदा
दरणो ङितिन्त यङ् लकि तस्य प्रत्यये शेषांतः दंदांतः यथा इवाचरति यथीनति अञ्जांत रे
गत्वादीर्घस्तनोन गुणो योरिवाचरति कोकसादावित्ति वस्य उत्वे गुणावादेशौ घवति
कोवत्सानद्वदाचरति कति लिरिधातोर्नामिनः इति हृद्धि आतो णौ पञ्चाविसोच कावित्ति

३१

हरदत्तः माधवस्तु णिपिह्निंवाधित्वायत उत्पलोपात् चकारमिहप्रमाद आचारउपमानात् नाम्नोय।
इत्यतोय इत्यनुवृत्ते आचरणमाचारः चेरभावे घञ् ज्ञानव्यवहारोवा उपमीयतेऽ नेनेत्युपमानेमाङः
करणेघुट् कर्मणउपमानाच्च नाम्नोयः स्यात् आचारेर्थेतस्मिन् येपरेसर्वस्यावर्णस्यईत्वंच राजान
मिवाचरतोस्य नाम्नोइतिनलोपेकृतेईत्वं राजीयति भृशादिभ्यः भुवनड्डावेच्चिपरेः अंसहस्यलोपश्च
भृशादीनामंतस्यहसस्यलोपश्चाड्डतडावेर्थेये इतिदीर्घः भृशायते किं वपि भृशादिभ्यः क्यिप्स्या
दभूत तड्डावेर्थे क्रमवस्तियोगोपवउपसर्गास्माकारे शर्वपदेधातुसंज्ञाद्दे तोप्रत्ययेचिकीर्षितेह्यथकृ
क्रियतेधातुसंज्ञाविधायकंप्रत्ययेकर्तुमिष्टमति उपसर्गात्तस्यशर्वपदेभिन्नेकर्तव्यमित्यर्थः चुरादे
संग्रामङ् युद्धेउत्तसमत्ज्ञापकः तेनमनसशब्दस्यागद् भवति समनायत स्वाबादिभ्योयङः कर्बरेऽ
भवेस्वादिभ्यः कर्मभ्योऽनुभवेऽर्थेयङः अनुभवकर्तौविचेत सुखादीनितुः अनुभवशब्दोज्ञा।
नवाचीतदेप्तमेवकर्तव्यंकर्ताचेत्सुखादिभिरत्वेपि सुखंवेदयते येइतिदीर्घः सुखायते कर्बरे

स॰
३२

निकिं संवेदयते परस्मा उदृपान्विशेषणत्वं तद्भिन्ने ऽनुभवः पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च णिङ्। पु
च्छान्त्सनो णिङ् स्यात् उत्पुच्छयते उदसनं तेपने उदसनं विविधं विक्षेपो वा ऽसनं व्यसनं परितः समंतादसनं पर्यस
नं तस्मिन्नर्थे णित्वादात्म पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते उदपुपुच्छत भाण्डात्समाचयने भाण्डात् णिङ्॥
स्यात् राशीकरणेऽर्थे संभाण्डयते लुङि समबभाण्डत चीवरादर्जने परिधाने च णिङ् चीवराण्यर्ज
यति परिधत्ते वा संचीवरयते लुङि समचिचीवरत अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः एषामापुगागमः
स्यात् णिप्रत्यये परे अर्थमाचष्टे करोति वा अर्थापयति पटीमाचष्टे णिप्रत्यये टिलोपः ततो निमि
त्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः २ इतीयोभावेनस्याप्यभावः पटयति पटुमाचष्टे स्रग्विमतीति
णौ वेटिलोपे च स्रग्वयति लुङि स्रग्वास्रग्वादिलोपे ऽग्लोपित्वाभावादङि लघावितिश्चर्वस्येव अ
पिस्रग्वत् स्रुग्वेरवं टिलोपे ऽत्र ग्लोपित्वादित्वेन असस्रग्वत् स्रग्विमाचष्टे नाविष्टवद्भावात् स्रग्वम

३२

तीतिरभावे टिलोपे प्रदयति एवंस्मशाक्षगा हरादयः तामी वाचष्टे टिलोपे तन्मदेकत्वे इतितन्म

द्यादेशौ च कृते ॥ न उपधायाश्च इति वृद्धौ नादयति मादयति युवामावां युष्मानस्मान्वाचष्टे विभक्तिप
रत्वाभावान्न युवावौ टिलोपे स्मति युष्मयति अस्मयति स्थानमाचष्टे णाविष्ठवद्भावात् स्थतो
वस्थ्वाचदीर्घः श्रुनयतीतिरूपं केचिदाहुः टिलोपे उत्वे च सन्देहो मन्तो श्रावयति लङि अशुश्रला।
पितान्न ह्रस्वः अशुश्रावत् विद्वांसमाचष्टे टिलोपे विद्वयति टिलोपे कृते वसोर्वेउभिसु त्वेन्द्राभावा
वादेशो च विदावयति श्वन्ये नित्यत्वात्पूर्वं मतुपश्चात् टिलोपः विदयति श्वपरे उदंचमाचष्टे णाविष्ठ
वद्भावात् तिरसस्तिर्य इत्यदीचः उदीचयतीत्ययोपसर्गपृथक्कृत्य ईचशब्दो दवनिः बहुलग्रहणाद्धि
लोपेन लभिउपसर्गात्समाकारमितीकारात्पूर्वमादो विशब्दस्याद्वितपश्चात् नेरितिमिलोपः ।
उदैचिचत् प्रत्यंचमाचष्टे अतोदीर्घश्चेत्यलोपे पूर्वस्य दीर्घः प्रतीचयति लङि विशब्दात्यागादि ।
लोपे कृते सर्वस्य पत्वे प्रत्यविचत् सुगामसवर्णोत्व इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतीअचिचत् सम्यंचमा
चष्टे तिरसस्तिर्य इति समीच् समीचयति लङि समप्यचिचत् प्रकृतिभावपक्षे समीअचिचत् ति

स०
३३

तिर्यंचमाचष्टे अंचेष्टिलोपेनापहृतेपि तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्तिरीत्यस्याभावः छेदोरसंत्तो।
तिर्यापयति उपसर्गसमाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति अतितिर्यापत् अडिलत्वा
विति ऋस्वस्वनाह्लोपित्वात् सध्र्यंचमाचष्टे टिलोपेनांचेरपहारे छेदोरसंत्तो सध्र्यापयति अंतिक
माचष्टे गुर्वादेरिति कस्य नेदादेशे नालोपः अपस्येत्यलोपः नेदयति लुङि अनिनेदत् बाढमाचष्टे
बाढस्य साधः साधयति असीसाधत् वृद्धमाचष्टे वृद्धस्य ज्यादेशः णौ ज्याविति पुक् ज्यापयति
अजिज्यपत् वृद्धस्य वर्षोपि वर्षयति अववर्षत् स्फिरमाचष्टे स्फिरस्य स्फः णौ ज्याविति पुक्
स्फापयति अपिस्फपत् उरुमाचष्टे उरुशब्दस्य वर् प्रत्ययपूर्वकविधेरनित्यत्वात् वाहकाद्यामाधे व
न विकल्पेन इष्ठिहिरुदाहृता वरयति वारयति अवीवरत् बहुलमाचष्टे बहुलस्य बंहः बंहयति नो
लोप इति नलोपः अग्लोपित्वात् अबिबंहत् तृप्रमाचष्टे तृप्रस्य त्रप त्रपयति अतित्रपत् दीर्घ
माचष्टे दीर्घस्य द्राघयति अदद्राघत् वृंदारकमाचष्टे वृंदारकस्य वृंदः वृंदयति अववृंदत इतिना।

३३

मथात्वप्रक्रिया ॐ कण्ड्वादिभ्योयक् स्वार्थे कंड्वादयोद्विधाधातवः प्रातिपदिकानिच नाम्नोत्व
विग्रहएव समप्रसज्जायां यगंतात् णिङ्दादिभ्यः ङ उत्पन्नेनाङ् प्रत्ययेप्राप्त सपर्या महीङ् पूजा
यां महीयते पूजांलभते इत्यर्थः आकृतिगणोयं इतिकण्ड्वादयः कंडूयते सप्रत्ययेद्विस्येति प्रथ
मंद्वित्वप्राप्ते कण्ड्वादेस्तस्यस्यद्वित्वं कंडूयियिषिति यप्रत्ययांतात् सप्रत्ययेत्वपक्षेपि नामधातुष्वद्वित्व
मित्याद्यनोत्रयाणाममन्तमस्यद्वित्वंभवति स्वादेस्तायेतस्यद्वित्वे पुत्रीयितुमिच्छति पुपुत्रीयिष
ति आत्मनः इन्द्रमिच्छति इंद्रीयति इंदिद्रीयते सप्रत्ययेतु द्रीयि इंद्रशब्दस्योऽन्यतस्यद्वित्वे इंदिद्रीयि
षति जेतात्सप्रत्ययेत्वप्रियशब्दात् न्याविष्टवद्भावेन प्रिय शब्दस्य प्रादेशस्ततोद्वित्वादि प्रियमा
ख्यातु माचष्टगे प्रेरयितुवेच्छति पिप्रापयिषति प्रियियपयिषति यङ् सज्जंतात्सप्रत्ययेतु वो
भूयिषति यङ्लिसातात् णिप्रत्ययेव वोभूयिषति ॥ इतिप्रत्ययमाला ॥ निविषादिः नेः प
रोविषादिरात्म वान् विश आदिर्यस्य सविषादिः आकारउच्चारणार्थः निविशतेयदिशिवापेट

सु॰
३४

इतिश्रीहर्षः निःकिं प्रविशति ग्रथ्यवग्रहणालत्ताणप्रतिप्रदोरूपरिभाषायांनेरुपसर्गस्यग्रहणा
तेनेहनमधुनिविशंतिभ्रमराः परिव्यवेभ्यः क्रियः परगामिफलार्थमिदंआत्मनेपदे विपराभ्यां
जेः आभ्यांजयतिरात्वान् आङोदाणोनत्वविक्रोशने परगामिफलार्थमिदं आङः मुखाद्दाते
मुखविकाशनादन्यत्रार्थेवर्तमानादात्मनेपदंस्यात् विद्यामादत्ते क्रीडआङःनुसंपरिभ्यःत्वती
यार्थस्यातेर्योगेनात्मनेपदं मानकमनुसमउतितेनसंहस्यर्थः समोऽकूजने समः परः क्रीडति
रात्वान् अकूजनेर्थे आगमेःक्षमायां आङःशपीत् जंतावुमेरात् तमायामर्थे आगमयस्वता
वत् मात्वरिष्ठास्त्यर्थः शिदेर्जिज्ञासायां शिक्षविद्योपादाने उमस्येनेदग्रहणां अनुदात्तेनता
देवात्मनेपदसिद्धेः किमर्थाकेः कालस्येहग्रहणां ग्रहणांधनुषि शिक्षतेधनुर्विषये ज्ञानेशक्तो
भवितुमिच्छतीत्यर्थः हरतेर्गतताच्छील्ये गतप्रकारः साहृश्यं पैतृकमश्वाःऽनुहरंतेमातृकंगा
वः पितर्मातश्चसाम्यस्यमततेपरिशीलयंतित्यर्थः ताच्छील्येकिं मातरमनुहरतीदमाहसप्तमा

३४

ते विवक्षिते न तु प्रकारान्तराच्छीलं किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु किरतेरात्मात् पष्ठवाच्य
पुहर्षादयो विषयाः तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणं इत्येषफले अपाच्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकेष्वालेख
ने अपात्किरतेः सुट् स्यात् हर्षादिष्वेव चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकेष्वालेखनेभ्यति हर्षेणाभूमि
विलिखति वृषः हर्षादिष्विति किं अपकिरति कुसुमं इहास्मिन्न हर्षादिमात्रविवक्षया यद्यप्यात्म
नेपदं प्राप्तं तथापि सुडभावेनेष्यते इत्याहुः गजोपकिरति अत्र हर्षे सत्यप्यालेखनाभावात् सुडो
ऽप्राप्तिः आङि नुप्रच्छ्योः आङः परावेतावात्मनेपदौ भवतः आनुते प्रदादिः प्रच्छतीष्यायोत्सरा
दिः शप उपालंभे आक्रोशार्थात् शपतेः शपः परगामिफले शपथरूपेर्थे आत्मनेपदं भवति
कृष्णाय शपते ज्ञापयति क्रुडिति संप्रदानसंज्ञा समवप्रविभ्यः स्थः लङि अपिदायाप्याप्यामितीत्वं
समतिष्ठत समतिष्ठतालं यावः प्रतिज्ञायां शब्दं नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतीजानीते इत्यर्थः
स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णयार्थाञ्च स्वाभिप्रायस्य प्रकाशने विवादस्य निराकरणकर्तरि निर्णे

सि॰
३५

नातस्मिन्नर्थेच तिष्ठतेरात्मनात् गोपीकृष्णायतिष्ठते स्थितानेत्रादिविकारात् स्वाभिप्रायंज्ञापय
ति संशय्यकर्णादिषुतिष्ठतेयः संशयंविधायनिर्णेतृत्वेनकर्णादिनाश्रयतेइत्यर्थः उदोऽनूर्द्ध्वक
र्मणिईहायां उद्धाम्सर्वकोवेष्टाउद्दानस्यामेवनेह्यामासनादुत्तिष्ठति उत्पद्यतेइत्यर्थः उपान्मंत्रकरण
देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु एष्वर्थेषुउपात् तिष्ठतेः अग्निदेवताकयाचाग्नीध्रमग्निवि
शेषं स्तोत्रतत्समीपेतिष्ठतीत्यर्थः अग्निमिंधेइति अग्नीत् क्विवंतः अग्नीधः स्थाने आग्नीध्रंतत
स्योपाग्नीध्रः निपातनात्तद्धितेण्प्रत्ययः मंत्रकरणेकिं भर्तारमुपतिष्ठतियौवनेन आदित्यमु
पतिष्ठते आदित्यस्तोत्रतदभिमुखतयातिष्ठतीत्यर्थः गंगायमुनामुपतिष्ठते उपश्लिष्यतीत्यर्थः
रथिकान् उपतिष्ठते मैत्रीकरोतीत्यर्थः पंथाःस्रुघ्नदेशात्स्रुघ्नमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः वालिप्सा
याम् प्रभुमुपतिष्ठते लिप्सयासमीपेगच्छतीत्यर्थः अकर्मकाच्च उपतिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदंस्या
त् भोजनकाले उपतिष्ठते संनिहितेभवतीत्यर्थः उद्विभ्यांतपोऽकर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च स्वमंगं

२१

सांगंनत्वड्डवमिति परिभाषितं उत्तपते वित्तपते दीप्यते इत्यर्थः नेदृष्टवर्गामृघाति संतापय
ति विलापयति वेत्यर्थः चैत्रोमैत्रमपाणिमपति संतापयतीत्यर्थः आङोयमहतिभ्यो आङःप
राभ्यो मकर्मकाभ्यो स्वांगकर्मकाभ्यांवयमहनिभ्यामात् नेहपरस्यशिरः आहंति कथंतर्हि आ
जघ्नेविषमविलोचनस्यवक्षः इतिभारविः अदद्धेममरत्तुन्नममिति भट्टिश्चप्रमादपवादमिति सा
मीप्यमेतेस्मथाहारोवावाधः विषमविलोचनस्यसमीपमेसाचवस आजघ्नेस्वकीयमेववक्षोमहहृदेव
मर्थः हनः सिः कित हनः परः सिः प्रत्ययोवाकित्स्यात् हनोलिङ्लुङोरितिवधादेशः आवधिष्ट।
आवधिषातां पदेकित्वात् लोपश्चानुदात्ततनामितिलोपः लोपोऽकृत्स्यादितिसिलोपः आहसातां
आहसत यमः सूचनेसिः कित सूचनंपरदोषाविष्करणं कित्त्वालोपश्चनुदात्ततनामितिलोपः
लोपोऽकृत्स्यादितिसिः लोपः उदायत सूचनेकिं उपायंस्तवादमाकृष्टवानित्यर्थः समोगमृच्छि
प्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्यः समुपसर्गादकर्मकेभ्योगमृच्छ्यांतिश्रुदृशिभ्यः प्रच्छिस्वरतिविदि

भ्यः सकर्मकेभ्यस्त्वात संगच्छते संगते भवतीत्यर्थः गमेर्कस्मादीमिस्सेभ्याकितोवात्मनेपिदितिये
सिस्यैवाकितोस्तुः आशिषिलिङि॰ कितालोपत्वनुदात्तनामितिनलोपः संगसीष्ट लुङि॰
कितात्त्वलोपोऽरुस्वादितिसिलोपः समगत समगंसत कित्वाभावे समगंस्त समगंस्तातां
समगंसत नोदादिकस्य स्वछेरमग्रहणानत्वस्वछादेशस्येतिव्यननार्थः ल्टटः प्रेयागः स्मर
ल्विष्यते ग्रहामितिसंप्रसारे संपृच्छते स्पृशोद्यापतापयोः संस्मरते स्वतीतिभौवादिक ज्वेहामा
दिकयोर्ग्रहणे तत्रस्मादेशः समस्छते लिटि समारे समारते समारिरे लिङि॰ उरितिनगुणः
समरशीष्ट समर्ता हन्स्तउतोर समरिष्यते समारिष्यत लुङि॰ मेटउत्सडोभावः उरितिनगुणः
लोपोह्रस्वादितिसिलोपः मामस्मरत मासमरषातां मासमरषत माडभावे समार्त समार्षातां स
मार्षत उपतैस्तुस्मरप्रोरिः पर्वस्येति पर्वस्येते ग्रसवर्णास्वरेपर्वयोरितीश ससिष्टते लुङि॰ सर्तिशा
स्पर्तिभ्यउलिङः स्वर्णाहशोसितिगुणः मेटउत्सभावः मासमरत मासमरेतां मासमरंत माड॰

भावे समारत समसते श्रुवः स्थ्याद्देश स्थः तुपसमपश्च संस्थागते परस्मैपदमाहवर्ष्यात विदि
ज्ञाने समैवग्रहणं नवस्वरितेतोविज्ञत्वलाभे उपसमस्तनाविचारणार्थमपाविदेस्त्रत्तदातत्वादात्म।
नेपदं सिद्धमेवं वेत्तेरंतोरुट् विदः परस्मात पर्स्यपस्यरुट्वास्मात्तरपगादेरितिपथपः संपश्यते कथं
तर्हिसकर्मकस्यरवोसीतिप्रयोगापिसंस्थागते इतिमरारिप्रयोगः प्रामादिकः कथयश्चाउत्सव्थाह
गेवाहनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेतिचेच्छ्रुणु धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् प्रसिद्धेरवि
वक्षातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रिये सकतवादेकर्मकत्वेवोध्ये उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वाअकर्मकादितिनि
वृत्ते अस्तवेपणि ऊहवितर्के वैधनिरस्यतिदिवादित्वाद्यः उपसर्गाहृहतेह्मेयोगोदोक्ति ब्रह्मस
म्यात अग्निंसमूह्यति निसमुपविभ्योह्वः एभ्यः परस्माह्वेञ आत स्यात स्पर्द्धायामाङः आङः
परस्माह्वेञ्ञ्यात पराभिभवेच्छास्पर्द्धातस्यामर्थे अप्रतिबंधोसादस्फीतताप्तक्रमः क्रचिक्रमतेबुद्धि
र्नप्रतिहन्यते इत्यर्थः अध्ययनायक्रमते उत्साहतेत्यर्थः क्रमंतेअस्मिन् शास्त्राणिस्फीतानिभवंतीत्य
र्थः

सा॰
३२

उपपराभ्यां अप्रतिबंधादिषु वाचेष्टाभ्यां क्रमआत्स्यात् नेहसंक्रामति आङ उद्गमेतिक्रमते ।
आक्रमते सूर्यउदयते इत्यर्थः वेः पादविहरणे विक्रमे वाजी पद्यपथं थान्त्रअस्मिन्नर्थेवप्रसिद्धत्व
थापि धातूनामनेकार्थत्वादेव मत्कंपादविहरणे किं विक्रामति संधिर्द्विधा भवति स्फुटी भवतीत्य
र्थः प्रोपाभ्यां आरंभार्थाभ्यां प्रक्रमते आरंभं करोतीत्यर्थः प्रोपारंभार्थाभ्यां किं प्रक्रामति गच्छतीत्य
र्थः उपक्रामति समागच्छतीत्यर्थः उपपराभ्यामित्येतेनात्मनेपदे शंकायां अप्रतिबंधादिषु वेत्युक्तत्वात् अ
नुपसर्गाद्वा अप्राप्तविभाषेयं अप्रतिबंधादिषु वृत्तिनियममेव अपङ्क्रमेतः अपलपनेर्थे ज्ञस्यात् अक
र्मकाच्च अनुपसर्गात् ज्ञः अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमारंभः अनुपसर्गात्किं स्वर्गलोके
न प्रजानाति कथं तर्हि इत्यत्र यः शैवमवालोचनो ततोऽम्भज स संगमनं मेनेतस्येति भट्टिः कर्मणि
लि कर्मणोऽविवक्षितत्वे परोक्षे विपरिणामः संप्रतिभ्यामनाध्याने उत्कंठापूर्वकं स्मरणमाध्यानं श
तं संजानीते अवेदते इत्यर्थः शतं प्रतिजानीते अंगीकरोतीत्यर्थः अनुपसर्गात् ज्ञः अनुपसर्गा

३२

ते नः अनुपसर्गात्परस्मज्ञो वा तस्मात् वेः शब्दकर्मणः कृञः शब्दे विकुरुते उच्चारयतीत्यर्थः शब्द
कर्मणः किं चित्तं विकरोति कामः अकर्मकाच्च वेरकर्मकात्कृञ आत् विकुर्वते सैन्धवाः वाजिनो
विकारं लभन्ते इत्यर्थः भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः वदतेरात्मादेष्वर्थेषु शा
स्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः भृत्यानुपवदते सांत्वयतीत्यर्थः उपसंभाषा सांत्वने शास्त्रे वदते ज्ञा
ने वदते इत्यर्थः क्षेत्रे वदते प्रयत्ने वदते इत्यर्थः गेहे विवदते विवदं वदते इत्यर्थः उपवदते प्रार्थयते
उपमंत्रणमुपछंदते एषु किं किंचिद्वदति मनुष्यादीनां सहोच्चारणेर्थे संप्रवदंते ब्राह्मणाः संभू
योच्चारयन्तीत्यर्थः व्यक्तवागामिषयादनुर्स्वादकर्मकात् एतादृशा वदंते तस्मात् व्यक्तवाग्विषये
यस्य स व्यक्तवाग्विषयस्तस्मात् अनुवदते कठः कलापस्य वेदस्य वचनाद्वपि कठकलापशब्दावत्र
तदध्येतरि प्रवर्तते अनुसारश्येप कलापस्येति संबंधे षष्ठी अकर्मकात् किं उक्तमनुवदति व्यक्तवाग्
ति किं अनुवदति वीणा वाविकहेत्ताक्तो विकहाक्रिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे ऽर्थे वदेर्वात् अप्राप्त

सु॰
३८

विभाषेयं अवाद्ग्रिरतेगिरते रितितौदादिकस्यैवग्रहणं ग्रणातेस्तु पूर्वसूत्रप्रयोगो नास्तीति भाष्येके:
समः परिज्ञाने समो गिरते रातस्यात्प्रतिज्ञाने समो गिरतेरर्थे संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः प्रतिज्ञाने।
किं संगिरति ग्रासं उदश्चरः सकर्मकात् धर्ममुच्चरते उल्लंघ्यगच्छतीत्यर्थः सकर्मकात्किं वाष्पमुच्चर
ति उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः समस्तृतीयायुक्तात् तृतीयांतयुक्तात्समश्चरेस्तस्मात् अश्वयानेपि रथेन स
ञ्चरते दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयांतयुक्तात्संप्रोपपूर्वकात् दाणस्तस्मात् सा तृतीया चेत् चतुर्थ्यर्थे भव
ति दास्या संयच्छते दास्यै ददातीत्यर्थः दास्येति संप्रदाने तृतीया उपाद्यमः स्वीकारे उपाद्यमेस्तस्मा
त् स्वीकारो विवाहस्तस्मिन्नर्थे यमः सिकिद्वा यमेः परः सिच्प्रत्ययो वा कित्स्यात् विवाहेर्थे लोपस्त
नुदात्ततनामिति नलोपः उपायत साऽस्य हस्तं गमितानां सनप्रत्ययांतेभ्यः धातुभ्यस्तस्मात् अपकेवेत्त३।
सादिना न्यायातो: समो गमृच्छिभ्यां वात्मनेपदं कृतेनैनत: सनप्रत्यय: पूर्ववत् अपेनेन ।
तदात्मनेपदं सिद्धमेव पुनर्ग्रहणं विषयांतरे आत्मनेपदार्थं अनोर्ज्ञानातेर्न अनोः संज्ञानातेर्नात्स्या

रा

त् प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः आश्रांससेतात शृणोतेर्नात स्वांघेतोपसर्गाद्युजेः स्वराद्यन्तोपसर्गाद्युजे
रात्मपात न यज्ञपात्रेष्वेव युञ्जते प्रयुङ्क्ते अयज्ञेति किं द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति समः क्ष्णुवः समः ।
क्ष्णोतेरात्मपात भुजोऽनपालने अभ्यवहारे इति व्याख्येये अपालने इति पर्युदासग्रहणं प्रयोजनत्वस्यार्थ
गोधारिकस्यैव भुज्येग्रहणमित्येकं अभ्यवहारादर्थान्तरे उपभोगादावप्यात्मनेपदं भवतीति द्वितीयार्थं निषे
धस्य निषेधः पर्युदासः भुजेरात्मपात पालने नात उपभोगार्थं तत्र हरीजनोद्धः स्वशक्तानि भुङ्क्ते ।
इतीह भुजेरुपभोगोऽर्थः उपभोग इत्युपलक्षणं तेन बुभुजे पृथिवीं भूपालः पृथिवीमेव केवलामि
त्यत्रात्मसात्करणमर्थः पृथिवीं बुभुजे स्वाधीनत्वकारोऽर्थः भुजः कौटिल्ये वदादेस्त्वयमेवपा
णिविभुजि अपालने किं महीं भुनक्ति दधि वेवि भोजनतात्पा प्रतारणोपरगामिफलार्थमित
मात्मनेपदे प्रतारणे किं स्थानेग्राहयति अम्याभिकालानुत्पादयति अर्हिबंचयति वर्जयतीत्यर्थः
अपहृदः अपाह्वदतेरात्मपात अनुपसर्गाद्ज्ञः सर्वेव्याख्याने कर्मव्यतिहारे धातोः क्रियाविनिम।

रेर्थेधातो कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् व्यतिभवते अन्यस्ययोग्यं भवनमन्यतरः करोतीत्यर्थः गदाते व्यति
गते गतिहिंसार्थपठजल्पहसादिभ्योनेतरान्योन्यपरस्परोपपदा न गतिहिंसार्थेभ्यः पठजल्पहसतेभ्य
श्चेतरेतरान्योन्योपपदेभ्यश्च धातुभ्यः आत्मात उत्मात अनुपराभ्यांकृञः पं आत्मगामिफलेप
रस्मैपदार्थमिदं अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्स्यात्मगामिफलेपि परस्मैपदार्थमिदं प्रा
द्वहः प्राद्वहतेरात्मात् अभिपत्याषेरात्मात् स्वरितेत्वात्तदद्वये प्राप्ते आरंभः पृषक्षामर्षणे दिवादिश्चु
रादिश्च परिमृष्यति परिमर्षयति जेरभावे परिमर्षति चकाराद्वहेरपि पं भवति परिवहति व्याङ् परिभ्यो।
भ्यः रमः स्यादेवमाख्यातमिदं अकर्मकाद्यमनेर्वाये स्यात् बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुस्रुभ्यो ण्यन्तेभ्यः रमः
इङ् क्रीङ्जीनामित्यात्वे अध्यापयति शाययति प्रापयतीत्यर्थः स्नावयति स्यन्दयतीत्यर्थः इति पदव्य
वस्था ॥

अथभावकर्मणोर्लडादयः यक्चतङ्भुविकर्मणिइतिचाङ्गीत्यतोनुवृत्तं अव्यवहितम
पिकर्त्तरीतिनानुवर्त्तते उक्तंसूत्रेकर्त्तृग्रहणात् आख्यानप्रकरणादितश्चतङ्विधेयार्थ
तेषुचतत्रशब्दोस्तितेनभावार्थकेषुकर्मार्थकेषुचतङ्षुपरतोधातोर्यक्स्यात् आङ्गुविक
र्मणि भवनंभूःसंपदादित्वाद्भावेक्विप्तस्यांभुविसिद्धेधात्वर्थेसाध्यरूपेभावेसार्थइतिफ
लितं द्रव्यर्थोभावस्तुसिद्धरूपः उक्तंचक्रियायासिद्धतावस्थासाध्यावस्थाचाकोषि
तासिद्धताद्रव्यमिच्छंतितत्रैवेच्छंतिद्रव्यविधिं १ भावोभावनाउत्पादनाक्रियासाचसा
ध्यत्वेनसकलधातुवाच्यावर्त्तते उक्तंचव्यापारोभावनासैवोत्पादनासैवचक्रियेतेउत्प
तिरनुकूलोव्यापारइत्यर्थः तत्रसिद्धरूपोभावःकृतनादिवाच्यःस्यात्समस्तरूपमिष्टमेवो
ति उक्तंचभाष्यकृताकृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतेइतिद्रव्यधर्मानलिंगसंख्या
कारकादीनरत्तातीत्यर्थः लिंगसंख्याकारकान्वितंद्रव्यमित्युक्तेः तेनपाकंपाकेनेत्या

स्त्र
५

दौहित्रीयादयः प्रवर्त्तन्ते साध्यरूपो भावस्त्वाख्यातवाच्यस्तस्यासत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्र
तीतेर्न द्विवचनादिः भाष्यन्त आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र भावेऽपि बहुवचनेन च कर्मण्येवार्थे
न प्रत्ययोस्ति निशीके धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वात् आस्यन्ते इत्यासिकाः शय्यन्ते इति
शायिकाः इत्यत्र धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्प्रत्ययः उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः श
य्यन्ते इत्यत्र उष्ट्राणां याहशान्यासनानि हतानां याहशानि शयनानि ताहशानि देव
दत्तकर्तृकाण्यासनादीनीत्यर्थः फलाश्रयकर्मफलं च धात्वनेवोक्तमित्याश्रयमात्रमा
ख्यातार्थः अनन्यलभ्यत्वात् अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे आत्मकर्मकेभ्यः कर्मणि प्रा
प्त्यात् साध्यरूपस्य भावस्याख्यातेनैव संख्यानपेक्षत्वेन स्वस्यैकत्वादेकवचनमेव
तत्र प्रथमस्यैव न मध्यमोत्तमयोः युष्मदस्मदोराख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावा
त् नाम्नोप्याख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावस्तथापि प्रथमो भवति तस्मात्तिष्याद्दे

वचनाभावात् नैवैकवचनस्वीकारः प्रथमपुरुषमेंतताकथंभवेदित्यर्थः भावे
यथाभूयतेइत्यादि स्यंतानांहनग्रहदृशांचभावकर्मणोः सितासीस्यपासि
ष्टासइणवच्च स्यंतेभ्योहनिग्रहिदृशिभ्यश्चपरेषांभावेकर्मणिचार्थेस्थितानां
सितासीस्यपासिइडागमोवाभवतिसइटइणिवेतिइणवत् समस्यनाहनत्कार्या
तिदेशोयंइणिपरेयवृद्ध्यादिकार्यंभवति नतुइण्वदिटिपरेपीत्यर्थः यथाभा
विताभाविष्यतेइत्यादौवृद्धिः दापिता दापिष्यते इत्यादौयुकसिना उपधाया
वादीर्घइत्यादिज्ञातव्यकर्तरिकर्त्तुरन्याःकर्तातस्मिन्अकर्त्तरिभावेकर्मणिचा
र्थेतन्प्रत्ययेपरेधातोर्णास्यात् अकर्त्तरीतिकिं अहृततयंदकुलालः स्वपि
तितनोल्लक्षभावि अकर्मकोपिधातःक्वचिदर्थानेसकर्मकत्वभजति
धातूनामनेकार्थत्वेनार्थान्तरसोपसर्गेणद्योतनाद्गतोः यथाकर्मणपातस्वामि

स॰

धा॰

नास्त्येवमनुभूयते आत्मस्थान्क्रियतेऽन्यत्र्थः लज्जासत्तास्थितिजागरणवृ
द्धिक्षयभयजीवितमरणं शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणनमकर्मकमाहुः
१ अकर्मकधातुलक्षणमाह आचार्यास्तु धातुगणमकर्मकमाहुः ब्रुवंति
न केलज्जासत्तास्थितिजागरणान्यर्थाः संति यस्य सलज्जासत्तास्थितिजागर
णं तु अत्रैको चेत्पुनः हृद्धिक्षयभयजीवितमरणान्यर्थाः संति यस्य सहृद्धि
क्षयभयजीवितमरणास्तु पुनः शयनक्रीडारुचिदीप्त्ययोऽर्थाः संति यस्य सश
यनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थस्तु फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तु
योर्धर्मिभेदे सकर्मकमुदाहृतः २ सकर्मकाकर्मकलक्षणमाह आचार्यैर
कर्मको [illegible] धातुरुदाहृतः कथितः वा सत्यां उत्पत्तिनो फलो व्यापारो धातु
र्थः तत्रोत्पादना व्यापारः उत्पत्तिः फलं यथा पचेः फूत्कारणो योदकोपस्क

धातु

रणादिलक्षणोव्यापारः विक्लित्यादिफलं तयोः फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वे
याम् एकस्मिन्धर्मिण्याश्रयेस्थितौ सत्यामित्यर्थः धातुः अकर्मक उदाहृतः
द्वासति तयोः फलव्यापारयोर्द्धर्मयोर्धर्मिभेदे आश्रयभेदे सति एकस्मिन्ध
र्मिणि व्यापार इत्यर्थः धातुः सकर्मक उदाहृतः धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनो
पसंग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया १ क्वचित्सकर्मक
स्यापि धातोः क्रिया धात्वर्थोऽकर्मका कर्मरहिता भवतीत्यर्थः कस्मात् अन्यो
र्थ इत्यर्थान्तरं तस्मिन्वर्थान्तरे वृत्तेर्वर्तनाद्धेतोः यथा नदी वहति स्यन्दते इत्यर्थः पुन
र्धात्वर्थेन कर्मणः उपसंग्रहाद्धेतोः यथा जीवति प्राणान् बिभर्तीत्यर्थः पुनः कर्म
णामप्रसिद्धेर्हेतोः यथा मेघो वर्षति जलमिति कर्म प्रसिद्धमेव पुनः कर्मणोऽविवक्षा
तो वक्तुमिच्छाया अभावाद्धेतोः यथा यो हितावसंस्पष्टएते सकिंप्रभुः क्लान्तिनः

स्त॰
८५

प्रभृतीत्यर्थः वचनमितिकर्म्मणिविवक्षितमत्रघीडिः यङ्‌यङ्‌ह्निनिषेधेनेयङ्‌आदेशः
स्यानोकितिङि निचयप्रत्ययेपरेङित्वादन्यादेशः यतश्चल्लोपः शाय्यतेनुयातेणि
तियः चिशेयशणवड्डावाहाहृहिः पापीषिषष्टकर्म्मणिपानडरिनिनगुणः क्षषिष्ठ्य
चौरादिकान् ण्यन्तात् भावयनेः कर्म्मणिपानजेरितिणिलोपः भाव्यते शणवदिटि
त्रेल्लोपेवासान् शणवदिटिपरेणिलोपेभाविताएवेतिसिसते । तीटिच भावयिता
सप्रत्ययान्ताद्बुभूषतेर्भावेश्रान् यतश्चल्लोपः बुभूष्यते यङ्‌प्रत्ययान्तान्नय
तश्चल्लोपे वोभूयते यङ्‌लुङन्ताद्भावेश्रान् वोभूयते स्तौतेः कर्म्मणिपानेयेहेइति
दीर्घः स्तूयते ऋगतौकर्म्मणिपान् गुणोर्त्तीतिगुणः अर्य्यते शणवदिटित्वयानोर्नी
मिनइलिहृङिः आरिता स्मर्त्तितायाशगुणोर्त्तीतिगुणः स्मर्य्यते यजतेः कर्म्मणिपा
न् यजामितिसंप्रसारणं इज्यनेलिटि ईजे आशिषिलिङि शणवदिटियक्षीष्ट

तनोतेर्वा यकि तनेराकारांत आदेशो वा स्यात् यकि परे जनेर्वा यकि जनेराकारो।
तादेशो वा स्यात् यकि परे तपो नेणा कर्मकर्तर्यनुतापे च तपेर्णप्रत्ययो न स्या
त् अनुतापेर्थे कर्मकर्तर्यर्थे च अन्वतप्त देवदत्तः यापेन कर्त्ताभ्याहृत इत्यर्थः
भावे निर्देशोयं पापेन पापवता पुंसा विचार्य कृत्वा पश्चादशोचि इत्यर्थः कर्म
कर्मकर्तरि तु अन्वतप्त तापसः तप्यत तपस्तपः कर्मस्यान्येन न कर्तुः कर्म
वद्भावः इट्स्नद्रोनदादेरिति तालये इति दीर्घः दीयते आतो न पित्यालोप
देश्चातो युक् आदेन स्यात् आतो युक् स्यात् इणि प्रत्यये ञ्णिति णिति कृत्य
न्ये च परे ह्वानेदाधः इणि दायकः इणि वादेदिदायि धोइट् इणि वादेदो।
भावे अपि हाधा स्यामीति ते आदि चातोण्व था स्या थातन् ने स्व हृद्धनेपरे एव
दिदियुक् अगत्लायि धाता हेन कर्मणि पात् हर्वा हन्तेरिति ञ्चः जघ्ने हनोऽत् ड.

सा॰
४३

लिङोरितिवावधः यनइत्यलोपः वधिषीष्ट पक्षेहनोघ्नेइतिघः अतउपधाया
इतिवृद्धिः हनोघदित्यनेननघनादेशानइमवर्जितेइत्युक्तत्वात् घानीषीष्ट इण
वडोवावधादेशस्यबाधकोज्ञेयः हन्तउतोट् हनिष्यते लुङि॰ इणाङ्दिङभावेहनः
सि॰ किदितिकित्वात् लोपस्तुउदात्ततनामितिनलोपः अहसातां गस्लातेः
कर्मणपात् ग्रहामितिसंप्रसारणं गस्वतेइणवदिटोनदीर्घः इटोग्रहामितिसूत्रे
णसिसेतन्यादिलक्षणेनविधीयमानस्यैवेटोदीर्घोभवति नेणवदिटइत्यर्थः हृ
षेः कर्मणपात्लुङि॰ इणवदिटिपरेउपधायाइतिगुणः अदर्शिषातां पक्षेहृश
षेतिषत्वेषढोरितिकः हशाषातादीतिसकृत्वननन्तवृहशेरित्युक्तत्वात् सिस्योरि
तिनगुणः अदृक्षातां शमेभावेण्यादकर्मकत्वात्मांतस्यसेटोनवृद्धिरितिणित्वा
निवृत्तिचनन्तवाचमिकमिवमिनांसेटोमातस्यथानोवृद्धिर्नस्यात्इणाण्णितिगा

निष्कान्तस्येचपरेष्याचमिकमिवमीनांनवृद्धिर्भवतीत्यर्थः शमिशमःदमःउ
णिशामकः दमकः कथंनहिहोरपिदकामिपदेककेनखमितिश्रीहर्षप्रयोगउ
निचेडश्चनेनिहृतप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेनैषणीविध्यतेअतप्राकृतेनञिलनउ
णोवोध्यः सेटः किंश्रगामिकमुकोतेनाकमेस्वार्थेणिङिणितिङ वाजेरिति
ञिलोपः काम्यतेलङि णिङ भावस्यकामिणिणिङोणिंवभ्यतात् शमेकर्म
कर्मण्यात्नेरितिञिलोपः हृदिश्रवा शामिता शमिता पक्षेमिमेनेतीटिउ
णः शमयिता यडंतश्चकानिकम्यंतात् शंशमे: कर्मण्यात् नञोयरेतोः नपिच
हसादितियलोपः यतइत्यलोपः नेनोयकिचेरितिञिलोपः शाशम्यतेलङि
शंशामिता शाशमिता शंशमयितालुङि अशंशामि अशंशमिणम्यय
येतशंशामि शंशमे वधहिंसायांहृस्मोतः भेजेरिणोनलोपोवा भेजास्या

सा॰
४४

मर्द्दने इन्यस्य नस्य लोपो वा स्यात् इणि प्रत्यये परे लभेरिस्ममोऽडम्वा डलभषप्राप्ता
विन्यस्य डमागमो वा स्यात् इणि प्रत्यये णमि प्रत्यये च परे प्रादेर्नित्यं डम प्र
वेस्य लभेर्नित्यं डम स्यात् णमि प्रत्यये प्रलंभं अथ ये द्विकर्मका धातवस्तेभ्य आ
त कृत्यक्तखलर्थप्रत्ययाः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं वा उभयोरिति संदेहे
व्यवस्थामाह गौणकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां बुद्धिभक्षार्थयोः
शब्दकर्मकाणां निजेच्छयान्यतरयोः शब्दकर्मकस्यैतानां प्रयोज्यप्रधानयोरन्य
तरकर्मणि निजेच्छया लादयो मताः अन्येषां ण्यन्तानां तु प्रयोज्यकर्मणि लाद
यो मताः कारके गतिबुद्धीत्यनेन कर्त्तृयत्कर्मकारकं कृतं तत्प्रयोज्यकर्मज्ञात
व्यं लादय इत्यत्रादिशब्देन कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्यया ग्राह्याः दुह्यादेर्गौणे कर्म
णि पाठात् वदाहरणमाह गौर्दुह्यते पयः इत्यत्र गौरिति गौणकर्मत्वाख्यातेनो।

कृत्वादन्योक्तेइत्यनेनप्रथमापयइतिनमुख्यकर्मत्वंनत्वकर्माणिद्वितीया कर्त
रिवत्तृक्तत्वात् तृतीयादेवदत्तेनेतिन्यादीनांप्रधानकर्मणपात् उदाहरणमा
ह अजायामंनीयते इत्यत्राजेतिमुख्यकर्मत्वोक्तत्वात् प्रथमायामिति
गौणकर्मकर्त्तान्तृतीयांतोध्याहार्यः बुद्धिभक्षार्थयोः णिहृकर्मकाणांच
ज्यंतानांप्रयोज्यंमुख्यंचकर्मणपात् उदाहरणमाह बोध्यतेमाणवकंधर्म
इत्यत्रधर्मइति मुख्यंकर्ममाणवकमितिप्रयोज्यकर्मत्वंनिजेछयाध्या
तादिः कर्त्तव्यः भोज्यतेमाणकमोदनइत्यत्रोदनइतिमुख्यकर्ममाणवकमि
तिप्रयोज्यकर्मत्वंनिजेछयाध्यातादिः पाठ्यतेमाणकंवेदाइत्यत्रवेदइति
मुख्यकर्ममाणवकमितिप्रयोज्यकर्मत्वंनिजेछयाध्यातादिः तृतीयांतः
कर्त्ताध्याहार्यः ज्यंतस्यप्रयोज्यकर्मणपात् उदाहरणमाह देवदत्तोग्रामंग

स
४५

म्यते इत्यत्र ग्राममिति मुख्यकर्मदेवदत्त इति प्रयोज्यकर्मतत्राख्यातादिः कर्म
णा उक्तत्वात् प्रथमा कर्त्तरि तृतीयान्तः ध्याहार्यः अकर्मकाणां कालादिक
र्मकाणां कर्मणि भावे च लकारः कालादिकर्मकाद्धातोर्भावकर्मणात् उदाह
रणमाह मासमास्यते इत्यत्र कालवाचिकर्मणआख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा कर्त्ता
न्तृतीयान्तोऽध्याहार्यः भावे तु मासमास्यते देवदत्तेन अत्र कर्मणोऽनुक्तत्वान्मा
समिति द्वितीया कर्त्तुरनुक्तत्वात् देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया अन्यत्र न कालादिकर्म
काद्धातोरन्यप्रयोज्यकर्मण्यपवादाख्यातादिः मासमास्यते माणवकः इत्यत्र कालवाचि
कर्मणो न्मासमिति द्वितीया माणवक इति प्रयोज्यकर्मतत्राख्यातेनोक्तत्वात् प्रथ
मा कर्त्तरि त्वनुक्तत्वात् तृतीया देवदत्तेनेति इति भावकर्मप्रक्रिया सलकारकाणाम
वांनरव्यापारो वर्त्तते न तु स्वव्यापारे स्वातंत्र्यत्वात् व्यापारहीनस्याकारकत्वात्

व्यापारभेदात्कारकान्तरायां करणादिसंभवः तत्र यदा कारकान्तराणां सौकर्यातिशयं द्यो
तयितुं प्रतिपादयितुं कर्तृव्यापारो विवक्तो नेष्यति तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञा।
प्राप्नुवंति स्वव्यापारे स्वतंत्रत्वात् सुष्ठु करोतीति सुकरः तस्य भावः सौकर्यं एवं
कारकान्तराणां पूर्वं करणत्वादि सत्त्वेपि सांप्रतं कर्तृसंज्ञा करणात् कर्तृख्यात्या ख्यातो
भवति साध्वसिश्छिनत्तीत्यत्र करणस्य कर्तृसंज्ञा कर्तृर्याख्यानेनोक्तत्वात् असिरि
त्यत्र प्रथमा काष्ठानि पचंतीत्यत्रापि करणस्य कर्तृसंज्ञा कर्तृर्याख्यानेनोक्तत्वात्
स्थालीतिउक्ते प्रथमा कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रयोगाः क
र्मकाकर्मिणः सौकर्यातिशयं द्योतयितुं यदा कर्तृत्वविवक्षातः प्राक् सकर्मका भवं
तिशयेन प्रायेणास्तुक्तत्वादेककर्मकाः छिदिभिदिप्रभृतयस्त्वकर्मका भवंति
न तु द्विकर्मकाः अकर्मकस्य फलमाह तेभ्यो भावकर्मणि च लकाराः कर्मकर्त्तर

5 पिघातवो कर माक

म०
४९

कर्मकाद्धातोर्भावेकर्त्तरिचार्थेआख्यातप्रत्ययोभवतिभावे आख्यातस्योदाहरणं प
च्यतेओदनेनभिद्यतेकाष्ठेनेत्यत्रकर्मणः कर्त्तृसंज्ञा आख्यातस्तुभावे कर्त्तर्यकर्मकाच्चा
त्‌ ओदनेनेत्यादौतृतीयाकर्मकर्त्तर्याख्यातस्योदाहरणमाह कर्मवत्कर्मणातुल्य
क्रियः कर्मस्थयाक्रिययातुल्यक्रियः कर्त्ताकर्मवद्भवतिकार्यातिदेशोयंकर्मणो
यत्कार्यंभवति तत्कर्मकर्त्तर्यपीत्यर्थः तेनयककृत्वनाशिषितियक् आड्वीत्यात्
इणूतनीतिइणस्वरांतानामितोणवदिट् इत्यादि कार्याणिकर्मकर्त्तरिभवंति काष्ठं
भिनत्तीत्यत्रकाष्ठस्यविदारणाश्रयत्वरूपाक्रियासैवकाष्ठंभिद्यतेस्वयमेवेत्यत्र
तस्मिन्कर्त्तर्यपिभवति अयंकार्यातिदेशः कर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रिया
णांचधातूनांभवति नतुकर्त्तृस्थभावकानांकर्त्तृस्थक्रियाणांचधातूनांभवतिय
त्रकर्मणिदृष्टेक्रियाउमातुनपावसानेकर्मस्थक्रियाः ततोऽन्येकर्त्तृस्थाक्रियाः पक्के

षुतंडुलेषुभिन्नेषुकाष्ठेषुदृष्टेषुदृष्टः कर्तृव्यापारोऽनुमीयतेतेनतदुक्तंकर्मस्थपचतेर्भा
वःकर्मस्थाचभिदेःक्रिया १ यद्यप्याथाभावयोरित्यत्रभावशब्देनक्रियापिगृह्यते
तथाप्यत्रभेदोविवक्षितःपृथगुपादानात् परिस्पंदरूपोधात्वर्थःछिदादिःक्रिया
अपरिस्पंदरूपोविक्लित्त्यादिर्भावः पचत्योदनंभिनत्तिकाष्ठंदेवदत्तःपच्यतेओदनः
भिद्यतेकाष्ठंस्वयमेवत्याख्यातेनकर्मकर्तृत्वोक्तत्वात्प्रथमाकर्तृस्थक्रियायाउदा
हरणमाह आशास्तेघटंदेवदत्तः आशास्तेघटःस्वयमेवगच्छतिग्रामंदेवदत्तः
गच्छतिग्रामःस्वयमेवेत्यत्रघटग्रामयोर्दृष्टयोर्नहिदेवदत्तस्यव्यापारोऽनुमातुंशक्य
ते इतिकर्तृस्थक्रियायाहेतोः द्विकर्मकाणांनद्विकर्मकधातूनांकर्मकर्ताकर्मव
द्भवति अजांग्रामंनयतीत्यत्रप्रधानकर्मणःकर्तृसंज्ञाप्रधानेनीहृकृष्वहामि
त्युक्तत्वात् १ आख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमाइहप्रतिषेधाभावयक्क्रियाफलस्यात्म

गामित्येष्यात्मनेपदं च समानऽत्यर्थः इह्निपच्योः सकर्मयोर्वा अनयोः कर्मकर्त्तरिकर्मव
द्वाङ्भवति इह स्नुनमां कर्मकर्त्तरियगिणौ न एभ्यो यगिणौ प्रत्ययौ न भवतः कर्मकर्त्त
र्यर्थे इह नेनेन यक् निषिध्यते इणा तु विकल्पेन वक्ष्यते गोः पयोदुग्धे इत्यत्र गौणात्कर्मणः
कर्तृविवक्षा गौणात्कर्मणा दुह्यादेरित्युक्तत्वात् स्वरांतानां कर्मकर्त्तरीण्वा ततिस्वरां
तेभ्यो धातुभ्य इणप्रत्ययो वा भवति कर्मकर्त्तर्यर्थे ततिनिपरे स्वरान्तानां किं अभेदि
काष्ठं कर्मकर्त्तरि किं अकारिकटः कुलालेन कर्मकर्त्तरि लुङ् यथा अकारि कटः स्व
यमेवपत्तेलोपोऽस्यादिति सिलोपः अहृतनडह्श्रेतिडुह्शेरिणप्रत्ययो वा भवति क
र्मकर्त्तर्यर्थे ततिनिपरे कर्मकर्त्तरि किं अदोहि गौर्देवदत्तेन कर्मकर्त्तरि लुङ् यथा इणप्रत्य
ये अदोहि पयः दुह् घा घातादिति सक् इह दिह लिह गुह भ्य इति सको वा लुक् अधुक्षत
पयः स्वयमादिसिलोपः अयुग्य फलं पच्यते उदुंबरः इत्यत्र गौणात्कर्मणा उदुंबरस्य

कर्त्तृसंज्ञायोगेणौकर्मणिण्यादेरित्युक्तत्वात्तत्रकर्मवद्भावस्तेनयगादिचिणचिणवदिटोभवंति
स्नुप्रस्नवतोपस्नवणमुत्कंठावत्सोगांप्रस्नौति उत्कंठयति गोः कर्मणः कर्तृत्वावि
वक्षायांप्रस्नुतेगौः लुङि स्वरांतानांहनग्रहदृशांणावदिट्प्राप्तात्प्राविश पक्षेस्नुकमो
रितिनेट्प्राप्तोऽपि नमतेदंडःस्वयमेवकर्मणः कर्तृसंज्ञाव्याख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा
लुङि अनंसतस्वयमेवकर्मकर्तर्यात्मनेपदमेवनान्ते सृजेः श्रद्धोपपन्नेकर्तर्येव स
कर्मकस्यसृजेः कर्त्ताकर्मवद्भवति श्रद्धायुक्तेकर्तर्यपिचौसृज्यतेस्रजंभक्तः।
न्यत्रकर्तरिव्याख्यानकर्तुः कर्मवद्भावात् आत्मनेपदंभवति श्रद्धयानिष्पाद
यतीत्यर्थः युजेर्वासकर्मकस्ययुजेः कर्त्ताकर्मवद्भावाद्भवति युज्यतेयोगंब्रह्म
चारीत्यत्रकर्तरिव्याख्यातः कर्तुः कर्मवद्भावादायगिणः नपस्तपःकर्मकस्य
तेपः [illegible]कर्मकर्मवद्भवति तप्यतेतपस्तापसइत्यत्रकर्तर्याख्यातः कर्तृत्कर्मवद्भा

सु.
५८

वाद्यात्मनेपदादिः अर्जयतीत्यर्थः लुङि तयोनेणिरयनेनेणः अतम भूषावाविनां
किरादीनांसातानांचयणिणाइएवदिटोन भूषाद्युभ्यः किरादिभ्यः सप्रत्ययोते
भ्यश्चयातभ्यश्चकर्मकर्त्तरियणिणाइएवदिटोनभवंति आत्मनेपदमेवभवती
त्यर्थः तदाद्यंतगिणाः किरादिः हृविन्दोपदणिगारणोहृडु आयोरेधूडः अनवस्था
नेप्रकृत्यापायामिनिपंचकः अलंकृतकन्यास्वकर्मणाः कर्तृसंज्ञा आख्या
तेनोक्तत्वात्रश्रयथमाएवमन्यत्रपितेयन्तदादिनिः ऋतइतीरु अवकिरेतलुङि
धृङ धृञ ऋदंतात्सिस्योरितिवेट् अवाकरिष्टइङभावेउरितिगुणेन ऋतइतोरपु
नः सिस्योरितिगुणेन अवाकरिष्टहृड तदादिगिन्यप्रत्ययेअपकीर्तिरिङ मतोज्ञेया
नोगितीयुआद्रियतेलुङि उरितिगुणेनलोपोहृस्वादितिसिलोपः अहृत एवंधृ
ङ तदादीत्यप्रत्ययेयहामिनिसंप्रसारणप्रकृतिलुङि कृशाषेतिषत्वस्मादि

वृङ वृञ ऋदंतान्नामितिवाटीका

तिसिलोपः अअष्ट चिकीर्षितेकटइत्यत्रकर्मणः कर्तृसंज्ञाआख्यातेनोक्तत्वात्प्रथ
मा लुङ् सिसतेवोट् यतइत्यलोपः अचिकीर्षीष्ट णिश्रिद्रुस्रु अयियअयादक
र्मकाण्णावणौणिन् णिश्रन्यांतेभ्यः श्रिद्रुस्रु अयियअयिभ्यः आत्मनेपद्विधाय
काकर्मकेभ्यश्चयातुभ्यायणौणिन भवन्तः केमकर्तरि अर्थे आदिएवदिष्टोभवनत्
त्यर्थः कारयतेघटइत्यत्र अण्यन्तात्कर्मकर्तर्याख्यातः नेत्राक्तत्वात्प्रथमा लुङ् अङि
त्यङ् द्वित्वअडि लघावित्युपधाह्रस्वपूर्वस्यकारश्चलघोरितिपूर्वदीर्घः अनेरिति
णिलोपः अचीकरत् उत्कुय्यतेदंडइत्यत्रकर्मकर्तर्याख्यातः अण्कर्मणीत्यण् लुङ्
श्रिद्रुडभ्यइतिङ् द्वित्वउधातोरितीय उदाबिश्रियत ब्रूतेकथेत्यत्रकर्मणः क
र्तृसंज्ञाआख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा लुङ् ब्रुवोनपीतिवच अस्यतिवक्तीतिङः
ङ् वचेरित्युमागमः अवोचत अयियअयाः चौरादिकयोर्भावपदेश्रयेणयते।

आत्माभवान

सु॰
५५

ग्रंथ इत्यत्र कर्मणः कर्तृविवक्षान आख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमात्लुङि॰ अग्रंथिष्ट अग्रं
थिष्ट क्रैयादिकयोस्त अग्रंथीत ग्रंथीतेच मेखलास्वयमेव आत्मनेपदविधेयोः कर्म
कर्तृत्वमुदाहरंति विकुर्वते सैंधवाः इत्यत्राकर्मकाच्चेत्यनेनाविधानं आख्यातेनोक्त तत्वात्
ग्रंथ इत्यत्र कर्मणः कर्तृविवक्षान आख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमात्लुङि॰ अग्रंथिष्ट अग्रंथि चलंतीत्यर्थः
ष्ट क्रैयादिकयोस्त अग्रंथीतेच मेखलास्वयमेव आत्मनेपदविधेयोः कर्मकर्तृत्वमुदा
हरंति विकुर्वते सैंधवाः इत्यत्राकर्मकाच्चेत्यनेनाविधानं आख्यातेनोक्तत्वात् कर्मकर्तृ
रि प्रथमा चलंतीत्यर्थः लुङि॰ इएवदिटि अकारिष्ट अकारिषातां अकारिषत इएव
दिटभावे लोहस्वादिति सिलोपः अकृत ॥ अकृषातां अकृषत कृषिरंजोः कर्मक
र्तरिवादिवादेः कृषिरंजिभ्यामुभयपदं भवति ॥ कर्मकर्तर्येवेति वादिवचनद्वये परतः
अनपित्वात्मनेपदमेव भवति कृषनिष्कर्षे ॥ क्रैयादिकः रंजरागे दैवादिकः कृष्यति

ऽप्यात्मनेपदादृश्यत्र कर्मणः कर्तृविवक्षायामाख्यातः कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदा
दिः लुङि ऽगात नीतो ऽ अकारि दृश्यते ऽश्यते वावसुमित्यत्रापि कर्मकर्तृषाख्या
तः तत्राख्यातेनोक्तत्वान्नप्रथमा लुङि अरंजि अरक्षाना अरंजत इह कर्मकर्तरि
प्रकरणेऽभिधीयते काष्ठं स्वयमेव त्याहो सर्वत्र स्वयं शब्दः कारणार्थको ऽत्रेयः आत्म
नाकरणेऽस्यार्थः कर्तर्ययेन कर्मणाख्यातः ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ स्वादित्यर्थः
स्मेति वाचिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् धातोर्लट् भवति स्मेति वाचिके श
ब्दे उपपदे सति न तु लङ् वयं वसामः अवसाम इत्यर्थः एवं ब्रूमेत्येवं तद्यसे इत्या
दिप्रयोगेष्विपयोगे उक्तेन स्मेति वाचिकशब्दे उपपदे सत्यपि यदशब्दयोगे भूतानद्य
तने लट् न भवति किं तु लङेव उत्तमपुरुषेचितविक्षेपादिनाय्यतेऽत्यर्थमरयसमा॥
दिभिः कश्चित्स्थानगते भवन वेत्ति यच्चात्रेभ्यः अन्नामंगुक्तेकिलशब्दो ऽत्रानस्

स्व
५०

चक्रुः सुप्तः सन् अहं विललापेति अत्यंतापह्नवे लिट् अत्यंतापलापार्थे लिट् भवति
कलिंगेनाम निषिद्धो देशः उक्तंच अंगवंगकलिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्रां
विनागत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति १ केनचित्कश्चित्पृष्टः त्वं कलिंगेषु अवात्सीः त्व
त्र गत्वान्वयाश्चिरं स्थितमित्यथवतः सआह नाहं कलिंगान् जगामेति केवलमवस्थान
मेव न निषिध्यते किंतु तद्देशं भूते गमनमपीत्यंतापलापो भवति हशश्वतोर्लङ् लि
टौ ह शश्वत् निपातयोगे लङ्अर्थे लङ् लिटौ भवतः आसन्नकालेके भूतानद्यतन
परोक्षे ह निपातेर्थे प्रष्टव्ये लङ् लिटौ भवतः पंचवर्षाभ्यंतरः आसन्नकालः पंचवर्षा
तीतो विप्रकृष्टकालः पृच्छ्यमाने किंनगादेवं लिडेव अनासन्ने तु किं संजग्राह वि
स्मे लट् स्मयोगे लट् भवति न तु लिट् स्मत्ययं भूतकालद्योतके भूतानद्यतने ल
ङ् स्मयोगे लङोपवादः ब्रवीति स्म अब्रवीदित्यर्थः ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते लट् पृ

ष्ठ्यानेस्मइतिपृष्टः कर्मणिक्तः पृष्टस्यप्रतिवचनंमितिषष्ठीसमासः भावेक्तप्रत्ययेन
पृष्टंप्रश्नंपृष्टपूर्वंवचनंप्रतिवचनंचपृष्टप्रतिवचनमितिमध्यमपदलोपीसमासः
ननुकरोमि अकार्षमित्यर्थः नन्वोर्वा ननुनिपातयोर्योगेपृष्टप्रतिवचनेभूते
वालट्भवतिपक्षेलुङ्. पुराशब्दयोगेभूतानद्यतनेवालुङ्. लटोनन्वस्म पक्षेलङ्लि
टोस्मेइतिकिंयजतिस्मयुधिष्ठिरः यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यतिलट् यावद्भुंक्तेपुरा
भुंक्तेनिश्चितंभोक्ष्यतेइत्यर्थः निपातावेतौनिश्चयंद्योतयतः निपातयोःकिं याव
द्दास्यतेतावद्भोक्ष्यतेकरणभूतयाशुतायास्यविवर्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचवर्त।
मानवद्वा कदागतोसीतिभूतकालेप्रश्नवाक्ये अयमागच्छामीत्युत्तरं भूतका
लाभिव्यक्तयेयमितिप्रयोगास्त्विदानीमेवा उदगानमितिवर्तमानसमीपभूतकाल
द्योतनायतेनसागमनाभूतरूपयलिधस्मरनाप्रवेदादिपुरुकेनत्वानिनिर्दिष्टपते प

सु॰

५१

वेंकटागमिष्यतीति भविष्यत्काले प्रश्नवाक्यं एष गच्छामीत्युत्तरं भविष्यत्कालाभिव्यक्त
ये एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यत्काले योनेना
यनेन हि गमनेनाऽविनाभूतेन यदुपरिकालं वेंकटादि गुणेन वक्ष्यति निर्दिश्यते तेन तत्र कदेति प्र
श्नोत्तरवाक्ययोः कालानुपादानात् अयमेव शाब्दार्थाप्तिमिदानीमिति कालावगमः
इति प्रवचनेन लट्प्रवचनग्रहणात्स्वरूपनिरासार्थं इति प्रपर्यायेष्वप्युपपदे लृङ् गर्हायां।
लृङ् गर्हायां लङ् अपिजात्वोः कालत्रये ऽपि आभ्यां योगे लङ् स्यात् गर्हायां कालत्रये परत्वात्
लुङादीन् बाधते अपि जायां त्यजसि अत्याक्षीः इत्यादि विषये त्यजसीत्यादि लडेव
प्रयुज्यते इति भावः एवं जायां अत्यजत् तत्याज त्यक्ष्यति अत्याक्षीत् इत्यादि विषये यो
जायामपि त्यजतीति जात्वगणिकामादत्से गर्हितमेतत् वाक्यमिति लिङ् लटौ
गर्हायां कालत्रये परे लङ् लिट् लृट् लुट् लङ् लुङ् भूतानद्यतने लुङ् कथं धर्मं त्यजः

परोक्षानद्यतनेभूतेलिट् कथंन्यक्ष भविष्यत्यनद्यतनेलुङ्. कथंधर्मंत्यक्तोसिभ
विष्यत्सामान्येलृट् कथंधर्मंत्यक्तासिभूतसामान्येलुङ्. कथंधर्मममस्यादेतोः जातुयदा
यत्रयदियोगेलिङ्. अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ्. स्यात् यत्वायोगेअनवक्लृप्तिरसंभाव
नाअमर्षोअक्षमा लृटोपवादः लुङ्. नक्रियानिष्पत्तौ भूतेवाभविष्यतिवानित्यमि
त्यर्थः जातुभवान्हरिंनिंदिष्यदिंत्याद्युदाहर्तव्यं अगर्हायामिदं गर्हायांतुजातु
योगेलङ्क्तः उतायोर्वाढार्थयोर्लिङ्. समर्थार्थयोरनेयायोगेलिङ्. वाढार्थयोः
किं उतदेङ्ः पतिष्यति अपिधास्यतिद्वारंअत्रप्रश्नः प्रच्छादनंचगम्यते स्वाभिप्रा
याविष्करणेगम्येलिङ्. नतुकच्चिति कालत्रयेसर्वलकारापवादः कच्चितिकिं
कामोमेकच्चिजीवति वर्तमानसमीपेइतिलट्हेतुपतोभविष्यतिलिङ्. वाहेतु
कारणेहेतुमतफलपदेलृट् क्रुस्तनमेवेत्त्वंवियायात् क्रुस्तनलिः स्वस्वयामे

सु॰
५२

हेतुर्भविष्यमेवेष्यनेनेदहंतीत्तिपलायते इच्छार्थेषुलिङ्‌लोटौ कामइच्छाप्रवेद
नेप्रकाशनेनतस्मिन्नर्थे इच्छार्थेभ्यो लिङ्‌लोटौ इच्छार्थ्योयेषांते इच्छार्थाल्लभ्याः ते
नवचाकालाविल्वादयोपीच्छार्थाग्राह्याः पुनः पुनर्भ्यशार्थेत्वधातोर्लोटः स
र्वलकारविषये लोटोहिस्वौ सर्वतवादिविषयेतध्वमौ विषयेवा पुनः पुनर्भ
शार्थश्च धातोर्वाच्यश्च लोटद्योतक इति भावः ननुतवादीनामादेशा
वे पितांस्थाने विहितस्य हेः स्थानेवद्भावेन पित्वात् ङित्वंपि न्नापिच्च ङि
देति भाष्योक्तत्वात् ङित्वाभावस्तु नीहीत्यत्र ईहसेदनीत्वनस्यात् अहीत्यत्र अवादी
दीप्यितीपरत्ययेत्र वीदोइतिचस्यात् तुणादिइत्यत्र नहोनमिक्ते इमागमः पि
तीति इमागमे तृणेढिस्यात् अतोलोटोहिस्वाविन्नुक्तेसकलपुरुषवचनविष
येपरस्मैपदेभ्योहिः कर्त्तरिआत्मनेपदेभ्यः स्वाभावकर्मकर्त्तरिष क्रियासमभिहा

रेद्धेरिति द्विर्वचनं यस्माद्धातोर्लोड्विहितस्तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च कर्त्तव्यः अनुप्रयो
गाद्यथाययं लङादयः तिबादयश्च कर्त्तव्यास्ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषस्य चा
भिव्यक्तिर्भवति अत्र लोडन्तविषये संख्याकारकादीनां हि स्वाभावात् प्रतीतिस्तद्द्यो
धनाय धात्वनुप्रयोगो न्याय्य एव याहि याहीति याति पुनः पुनरतिशयेन वा यात्वहिय
त्ययान्तस्यार्थ एककर्तृकं वर्तमानयानयातिरन्यस्यार्थः उतिपाहत्वभेदान्वयेता
न्वयं याहयति मध्यमपुरुषबहुवचनेन याहितयात यातेति यातपद्दे याहि याहीति
म्र्वयं याय एवं भूतेभविष्यतोरप्युदाहरणं यास्यति इति याहि याहि अयासीत इति या
हि याहि मध्यमपुरुषबवचनेध्वम्पोर्लद्धे अधीध्व अधीध्वमिति यूयमधीध्वे पद्धे अधी
ध्व अधीध्वमित्यधीध्वं भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते
इत्यादिर्नैयं अनेकक्रियासमुच्चयेवा लोडन्तस्य हि स्वानधर्मो विषयेवा सामान्यार्थे

सः
५३

सपातेराङ्प्रयोगातिवादयः चिनोति भावे स्वादेशप्रत्यये कृते सन्नुडीयते इति सन्नुडुपः
अस्मिन्सत्येवपोनःपुन्यभृशार्थेवत्तवर्तमानात् हित्वमकान्यैवोदाहरंतितथ्यमोस्त्वपि
वतस्वादस्वेतिप्रयंअभ्यवहरथ पदेपिवस्वादेतियूयं अभ्यवहरथभृशं आस्वादध्वमि
तियूयं अभ्यवहरध्वे पदे भंत्व आस्वादस्वेति यूयं अभ्यवहरध्वेलोडभावपक्षेतत्
न पिवतिधानाःखादति अन्नंभुंक्ते हाधिकमास्वादतेधानाःभक्षयवेत्तियामिमम
रः इथासंस्कृतदाधिकव्यंजनादिदशेमवस्करलनीहिंनंदनंमुषानरत्वानिहतामरोश
नाविगट्यचक्रितनमुचिहिवावपीयश्यमस्वस्यमर्हनिशोदृः । इतिल्यकारार्थप्रक्रि
यासमाप्तः श्रीरामायनमः शुभंभूयात् समाप्तोयंग्रंथः॥

180

लृ॰
५३

स्यातेरनुप्रयोगातिवादयः चिनोतेर्भावेस्त्वादेशत्वप्रत्ययेकृतेसमुच्चीयतेइतिसमुच्चयः
अस्मिन्स्तेवपीनःपुन्येभृशार्थेचेनानुवर्तमानात् हित्वमहाप्येवोदाहरतिनधर्मोस्तुपि
वतस्वादस्वेतिनिमृयंअभ्यवहारय पहेपिवस्वादेतिमृयं अभ्यवहारयभक्षं आस्वादस्वमि
तिमृयं अभ्यवहारय्ये पहे भंक्ष्व आस्वादस्वेति मृयं अभ्यवहार्येलोडभावयेत्सकृ
न् पिवतिधानाःखादति अत्रभक्ते हायिकमास्व [illegible]
रः दध्यासंस्कृतदाधिकव्यंजनादिप्रोमवस्कारत्व [illegible]
नाविगत्यचाकिनमृविहितावर्षीयइमसस्वस्यम [illegible]
यासमाप्तः श्रीरामायनमः शुभंभूयात [illegible]

180